

ΕΘΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ
ΑΥΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΔΕΛΤΙΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ ΑΥΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

1. Σύντομη παρουσίαση του στοιχείου Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς

α. Με ποιο όνομα αναγνωρίζεται το στοιχείο από τους φορείς του:

Η βοσκική και ο κόσμος του βοσκού στον Ψηλορείτη

β. Άλλη/-ες ονομασία/ες:

- Η κτηνοτροφία και η ζωή του βοσκού στον Ψηλορείτη
- Η ποιμενική ζωή και ο βοσκός του Ψηλορείτη

γ. Σύντομη Περιγραφή :

Η ποιμενική ζωή στον Ψηλορείτη ή βοσκική, ως όρος προερχόμενος από τους ίδιους τους βοσκούς/σημερινούς κτηνοτρόφους της περιοχής, προσδιορίζει ένα ευρύ πλαίσιο αποτελούμενο από στοιχεία αυτοοργάνωσης και εθιμικού δικαίου, τελετουργίες και «τροπάρια» (συγκεκριμένες φράσεις και επιτελέσεις), τεχνικές και πρακτικές, οι οποίες έχουν διαμορφώσει διαχρονικά ένα σύνολο πολιτισμικών δεδομένων που συν-δημιουργούν τον κόσμο του βοσκού και τη ζωή του σημερινού κτηνοτρόφου.

Το γεωγραφικό εύρος των ποιμενικών κοινοτήτων του Ψηλορείτη σχηματικά αποτυπώνεται σε τρεις ζώνες: Βόρεια Κορυφογραμμή - Ψηλά χωριά, Νότια Κορυφογραμμή και ζώνη των χαμηλών ή κάτω χωριών του Ψηλορείτη (Τσαντηρόπουλος Α., Ερευνητικό πρόγραμμα IDaology, 2019), που με τα ειδικά τους χαρακτηριστικά διαμορφώνουν και τον τρόπο που αναπτύσσεται η κτηνοτροφία σε σχέση με το φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον.

Η ποιμενική ζωή στον Ψηλορείτη αποτελεί τον συνδυασμό στοιχείων που συνθέτουν τόσο την κτηνοτροφική δραστηριότητα, όσο και την κουλτούρα που αναπτύσσεται στις ποιμενικές κοινότητες και έχει διαχρονικά καθοριστική επίδραση στο σύστημα αξιών, την οικονομική

δομή, την κοινωνική οργάνωση, τη συνοχή καθώς και τον πολιτισμικό χαρακτήρα των ορεινών κοινοτήτων που περιβάλλουν το βουνό της Ίδης.

δ. Πεδίο ΑΠΚ:

- ✓ προφορικές παραδόσεις και εκφράσεις
- ✓ κοινωνικές πρακτικές-τελετουργίες-εορταστικές εκδηλώσεις
- ✓ γνώσεις και πρακτικές που αφορούν τη φύση και το σύμπαν
- ✓ τεχνογνωσία που συνδέεται με την παραδοσιακή χειροτεχνία

ε. Περιοχή όπου απαντάται το στοιχείο:

Περιφέρεια Κρήτης, ορεινός όγκος του Ψηλορείτη, ορεινές ποιμενικές κοινότητες δήμων Ανωγείων, Μυλοποτάμου, Μαλεβιζίου, Αμαρίου, Φαιστού

στ. Λέξεις-κλειδιά:

Ψηλορείτης - βοσκική - ποιμενικό βίωμα - ποιμενική ζωή - ζωοκλοπή και σασμός - τελετουργικές πρακτικές των βοσκών του Ψηλορείτη - μετακινούμενη κτηνοτροφία/ γιάλισμα/ ξεγιάλισμα - υφαντική τέχνη στον Ψηλορείτη - κτηνοτροφικές τεχνικές και πρακτικές

2. Ταυτότητα του φορέα του στοιχείου ΑΠΚ

α. Ποιος/-οι είναι φορέας/-είς του στοιχείου;

Οι κύριοι φορείς του στοιχείου είναι οι βοσκοί του Ψηλορείτη και οι οικογένειές τους, οι πολιτισμικές πρακτικές των οποίων έχουν διαμορφώσει τη φυσιογνωμία και τον χαρακτήρα της περιοχής με ενεργό αποτύπωμα στον χρόνο και τον τόπο.

Με το παρόν στοιχείο συνδέονται και σχετίζονται άμεσα οι φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης της περιοχής και συγκεκριμένα οι Δήμοι Ανωγείων, Αμαρίου, Μυλοποτάμου, Μαλεβιζίου, Φαιστού και Γόρτυνας, στην επικράτεια των οποίων δραστηριοποιείται κατά βάση ο βοσκός του Ψηλορείτη. Η αρχική πρωτοβουλία ξεκίνησε από τον Δήμο Ανωγείων, ο οποίος ως μέλος του δικτύου δήμων Ψηλορείτη εισηγήθηκε τη δημιουργία-σύνταξη πρότασης για το Εθνικό

Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ελλάδας σε συνεργασία με την τοπική ΑΜΚΕ Πολιτιστικής διαχείρισης **Androidus Project Tank**.

Εξίσου βασικοί φορείς που σχετίζονται με το στοιχείο ως ενεργά δίκτυα και συλλογικά όργανα της κτηνοτροφίας της περιοχής του Ψηλορείτη είναι ο Κτηνοτροφικός Σύλλογος Αμαρίου, ο Κτηνοτροφικός Σύλλογος Ανωγείων και Κτηνοτροφικός Σύλλογος Μυλοποτάμου. Επίσης, ο Αγροτικός Συνεταιρισμός Μυλοποτάμου με έδρα το Πέραμα του Δήμου Μυλοποτάμου και ο υπό σύσταση νέος Αγροκτηνοτροφικός Συνεταιρισμός Ανωγείων αποτελούν δύο σημαντικά όργανα σχετιζόμενα άμεσα με την πρωτογενή παραγωγή της κτηνοτροφίας και συμβάλλουν στη διαφύλαξη του στοιχείου.

Σημαντικό να αναφερθεί, είναι το γεγονός ότι με το παρόν δελτίο σχετίζεται το εν ενεργεία ερευνητικό πρόγραμμα IDAology, κατά την υλοποίηση του οποίου προέκυψαν και θα προκύψουν δεδομένα και οπτικοακουστικές καταγραφές σχετικά με την ποιμενική ζωή σε όλο το γεωγραφικό εύρος του Ψηλορείτη. Το πρόγραμμα αποτελεί κοινοπραξία ανάμεσα στο Πανεπιστήμιο Κρήτης με το Εργαστήριο «Οπτική Ανθρωπολογία, εικόνα, μουσική, κείμενο» και το «Κέντρο Μελετών για το Κοινωνικό Φύλο», το Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας μέσω του Ινστιτούτου Πληροφορικής, καθώς και τον πολιτιστικό φορέα Androidus Project Tank.

Τέλος, το Γεωπάρκο Ψηλορείτη (Παγκόσμιο Γεωπάρκο Unesco) και το Δίκτυο Ιδαίων Δήμων, που ως φορέας διαχείρισης του Γεωπάρκου συναπαρτίζεται από τους Δήμους που περιβάλλουν τον ορεινό όγκο του βουνού (Δήμος Ανωγείων, Μυλοποτάμου, Μαλεβιζίου, Αμαρίου, Γόρτυνας, Ρεθύμνου και Φαιστού), αποτελούν συνεργαζόμενους φορείς για τη συγκέντρωση και την επεξεργασία στοιχείων που αφορούν το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον για το σύνολο της περιοχής.

β. Έδρα/τόπος

1. Δήμος Ανωγείων: Ανώγεια Ρεθύμνης

T.K.: 74051

Τηλέφωνο: 28340 32500

e-mail: info@anogeia.gr

2. Δήμος Αμαρίου: Αγία Φωτεινή Ρεθύμνης

T.K.: 74061

Τηλέφωνο: 2833340201

e-mail: info@amari.gov.gr

3. Δήμος Γόρτυνας: Άγιοι Δέκα Ηρακλείου

T.K:70012

Τηλέφωνο:2892340300

e-mail:gortyna@gortyna.gr

4. Δήμος Μαλεβιζίου: Γάζι Ηρακλείου

T.K: 71414

Τηλέφωνο: 2813400600

e-mail:info@malevizi.gr

5. Δήμος Μυλοποτάμου, Πέραμα Ρεθύμνης

T.K:74051

Τηλέφωνο: 2834340300

e-mai:perama1@otenet.gr

6. Δήμος Φαιστού, Μοίρες Ηρακλείου

T.K.:70400

Τηλέφωνο: 2892430200

e-mail:info@moires.gov.gr

7. Ερευνητικό ΠρόγραμμαIDAology<https://idaology.gr/>

Κοινοπραξία αποτελούμενη από :

- Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας Κρήτης - Ινστιτούτο Πληροφορικής (ΙΠ-ΙΤΕ)-
Εργαστήριο Υπολογιστικής Βιο-Ιατρικής (EYBI CBML, <http://www.ics.forth.gr/cbml>)
- Πανεπιστήμιο Κρήτης - Κέντρο Μελετών Πανεπιστημίου Κρήτης - Εργαστήριο “Οπτική Ανθρωπολογία. Εικόνα, Μουσική, Κείμενο” - Κέντρο Μελετών για το Κοινωνικό Φύλο, Εργαστήριο Φύλου, Ρέθυμνο Πανεπιστημιούπολη Γάλλου
- Πολιτιστικός Φορέας Androidus Project Tank AMKE

Διεύθυνση: Ανώγεια Ρεθύμνου, Email: info@androidus.gr

8. Κτηνοτροφικός Σύλλογος Ανωγείων

Διεύθυνση: Ανώγεια 74051

Τηλέφωνο: 6936119021, Πρόεδρος Βασίλης Μανουράς

9. Κτηνοτροφικός Σύλλογος Μυλοποτάμου

Διεύθυνση: Πέραμα Μυλοποταμου

Τηλέφωνο: 697328888,3 Πρόεδρος Γρύλος Παπαδάκης

10. Κτηνοτροφικός Σύλλογος Αμαρίου

Διεύθυνση: Σχολή Ασωμάτων, Αμάρι

Τηλέφωνο: 6906065694, Πρόεδρος Γιάννης Μανουσάκης

e-mail: ktinotrofikos.amariou@gmail.com

11. Αγροτικός Συνεταιρισμός Μυλοποτάμου /ΑΣ Μυλοποτάμου

Διεύθυνση: Πέραμα

Τηλέφωνο:28340 20730

e-mail:info@mylopotamos.gr,www.mylopotamos.gr

12. Γεωπάρκο Ψηλορείτη(Φορέας Διαχείρισης Δίκτυο Ιδαίων Δήμων)

Διεύθυνση: Ανώγεια

Τηλέφωνο: 28340 31606

e-mail: info@psilorotis-natural-park.gr

γ. Περαιτέρω πληροφορίες για το στοιχείο:

Όνομα: Καλομοίρης Γεώργιος

Ιδιότητα: Υποψ. Διδάκτωρ Ανάπτυξης Μεθοδολογίας Πολιτιστικού Σχεδιασμού σε ζητήματα Πολιτισμικής Δημοκρατίας, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας, Πανεπιστήμιο

Αιγαίου. Πρόεδρος Πολιτιστικού Δικτύου Androidus Project Tank AMKE και Αργαστήρι Πολιτισμού Καινοτομίας Έρευνας (ΚΟΙΝΣΕΠ)

e-mail: kalomoiris@androidus.gr / kalomoiris.g@gmail.com

3. Αναλυτική περιγραφή του στοιχείου ΑΠΚ, όπως απαντάται σήμερα

Η **Βοσκή** ως πολιτισμικό σύστημα συγκροτείται πάνω σε δύο άξονες που λειτουργούν διαλεκτικά και συμπληρωματικά μεταξύ τους. Απ' τη μια περιλαμβάνει όλες τις παραγωγικές διαδικασίες και τις επιμέρους οικονομικές δομές που συνδέονται με την κτηνοτροφία στον Ψηλορείτη και απ' την άλλη περιλαμβάνει ένα ιδιαίτερο πλαίσιο δημιουργίας και διαχείρισης ενδοκοινοτικών και διακοινοτικών σχέσεων και πνευματικών συγγενειών, τοπικές κοινωνικές δομές και πρακτικές με μαγικο-θρησκευτικές προεκτάσεις. Τεχνικές δόμησης και ξερολιθικής κατασκευής των **μιτάτων** και γενικότερα των κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων, εποχιακές παραδοσιακές πρακτικές όπως η **κουρά** (η εορτή του κουρέματος των ζώων κατά τη θερινή περίοδο) και το **ξεγιάλισμα** (η μετακίνηση των κοπαδιών κατά τους θερινούς μήνες), εθιμικές παραδόσεις αυτο-οργάνωσης, όπως ο **σασμός** (η διαμεσολάβηση και η διαχείριση των κοινωνικών σχέσεων) και το άγραφο δίκαιο του **όρκου** των βοσκών (η έσχατη προσφυγή σε περίπτωση φιλονικίας ή διένεξης κατά βάση για λόγους ζωοκλοπής καθώς και για ζητήματα τιμής ή άλλων μορφών κλοπής), καθώς και τελετουργικές πρακτικές με αποτροπαϊκό χαρακτήρα, όπως οι **γητειές** των ζώων (μαγικές επωδοί και πρακτικές κατά της βασκανίας), η **μαντική της κουτάλας** καθώς και η σημασία των **οικογενειακών ή τοπικών Αγίων**, αποτελούν τα σημαντικότερα παραδείγματα αυτού του ιδιαίτερου πολιτισμικού συστήματος.

Παρά ταύτα, ο κόσμος των βοσκών του Ψηλορείτη δεν περιορίζεται μόνο στον χώρο των κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων, αλλά επεκτείνεται και στον οίκο, αναδεικνύοντας την έμφυλη διάσταση και διάκριση των εργασιών και των επιμέρους πρακτικών, με την ενεργό παρουσία των γυναικών στην τυροκομία και τον πρωταγωνιστικό ρόλο τους στην υφαντική τέχνη. Η υφαντική τέχνη αποτελούσε για χρόνια μέχρι και τη δεκαετία του 1980 μία κύρια μορφή γυναικείας απασχόλησης. Είναι δείγμα σχέσεων αλληλεπίδρασης και εμπλοκής όλων των μελών της τοπικής κοινωνίας. Οι γυναίκες, ως σύζυγοι, manάδες ή αδελφές στήριζαν την οικιακή και τοπική οικονομία, επεξεργαζόμενες το μαλλί από τη μία και δημιουργώντας από την άλλη διακοσμητικά και χρηστικά υφαντά, για ένδυση και εμπόριο. Τα υφαντά, κατασκευασμένα από εγχώρια υλικά, το μαλλί των τοπικών κοπαδιών, καλύπτουν τις ανάγκες του ορεισίου πληθυσμού των κοινοτήτων του Ψηλορείτη και σταδιακά αποκτούν εμπορική

χρήση. Ο αργαλειός, το αργαστήρι ή τελάρo, αποτελούσε απαραίτητο στοιχείο της οικοσκευής και μάλιστα κατείχε την πιο περίοπτη θέση σε αυτό.

Η ποιμενική ζωή στον Ψηλορείτη δημιούργησε ένα ιδιότυπο κοινωνικό δίκτυο με ομοιογενή χαρακτηριστικά σε ένα ευρύ σύνολο δραστηριοτήτων με κέντρο βάρους την κτηνοτροφία και ποικίλες προεκτάσεις σε διαπροσωπικό και διακοινοτικό επίπεδο. Αυτό το δίκτυο κοινωνικών σχέσεων συχνά επικυρώνεται και τελετουργικά με τη σύναψη σχέσεων τελετουργικής συγγένειας (κουμπαριά, αναδοχή). Στον κόσμο αυτό δεν εμφανίζεται κάποια συγκεκριμένη διαβατήρια τελετή εισόδου, ανάλογη με μια διαδικασία σταδιακής μετάβασης από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή μέσω σταδίων ανάθεσης ευθυνών και αρμοδιοτήτων, ωστόσο υπάρχουν στοιχεία που ενέχουν διαβατήριο χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, ο μικρός βοσκός τα παλιότερα χρόνια ξεκινούσε ως *μαντρατζής*: φρόντιζε για την επάρκεια του μιτάτου σε αγαθά και για την καθαριότητα, ενώ έβγαζε και τα πρόβατα από τη μάντρα. Κατατασσόταν στη βάση της πυραμίδας της ποιμενικής ιεραρχίας για να εξελιχθεί σταδιακά στον *αφεντικό*, που είχε την ευθύνη διοίκησης και διαχείρισης του κοπαδιού και των ανθρώπων που δρούσαν στην επικράτεια του βοσκοτόπου του. Τα παλαιότερα χρόνια μέχρι και τη δεκαετία του '80 υπήρχε καταμερισμός εργασίας με τις ευθύνες να καταμερίζονται μέχρι και σε 9 ειδικεύσεις εργασίας, ενώ παράλληλα ήταν συνηθισμένο φαινόμενο η ενοποίηση κοπαδιών σε μορφές μικρών συνεταιρισμών με δομή και οργάνωση βασισμένη στο εθιμικό δίκαιο, οι οποίες ονομαζόταν **ορτακλίκια** ή **ορταγίες** (**Ορτάκης** στην τοπική διάλεκτο είναι ο συνétairos βοσκός).

Η γεωμορφολογία του Ψηλορείτη στη διαλεκτική σχέση της με τους πληθυσμούς της περιοχής διαμορφώνει σχηματικά 3 εικόνες κτηνοτροφικού τοπίου:

- τη ζώνη στη **βόρεια κύρια κορυφογραμμή του Ψηλορείτη**, αμέσως μετά τα λεγόμενα «ψηλά χωριά» (Ανώγεια, Ζωνιανά, Λιβάδια, Κράνα, Αξός, Κάλυβος, Γωνιές Κρουσώνας κ.λπ.) με έδαφος άγονο και πετρώδες, βλάστηση θαμνώδη και λιγοστές εκμεταλλεύσιμες πηγές φυσικού νερού.
- τη ζώνη στη **νότια κύρια κορυφογραμμή του Ψηλορείτη**, αμέσως μετά τα χωριά Ζαρός, Γέργερη Καμάρες, Βορίζα, Κουρούτες, Βισταγή, Νίθαυρη, Λοχριά, Πλάτανος, Αποδούλου κ.λπ. με δασώδη βλάστηση (χαρακτηριστικό το δάσος του Ρούβα) και πηγές φυσικού νερού.
- τη ζώνη των λεγόμενων **«χαμηλών χωριών»** ή **«κάτω χωριών» του Ψηλορείτη**, όπου κυριαρχεί η δενδρώδης βλάστηση και η καλλιέργεια της χαρουπιάς (παλαιότερα κυρίως), της ελιάς και του αμπελιού (Κάτω Μυλοπόταμος, Μαργαρίτες, Ελεύθερνα, Κυνηγιανά,

Αγγελιαννά κ.ά.). Σε αυτήν την τρίτη ζώνη περιλαμβάνονται οι κοιλάδες του Μυλοποτάμου και του Αμαρίου (Τσαντηρόπουλος, 2019, Ερευνητικό Πρόγραμμα IDaology).

Στις δύο πρώτες ζώνες ασκείται η λεγόμενη μεταβατική κτηνοτροφία και τα κοπάδια είναι σχετικά μεγάλα. Ο βοσκός (κάποιες φορές με μέλη της οικογένειάς του) κατά τους χειμερινούς μήνες μεταφέρει τα κοπάδι του είτε στη βόρεια/νότια παράλια ζώνη των νομών Ρεθύμνου και Ηρακλείου, είτε σε εύφορα εδάφη στην ενδοχώρα των νομών Ηρακλείου και Λασιθίου. Στην τρίτη ζώνη τα κοπάδια είναι μικρότερα, κυριαρχεί η εδραία κτηνοτροφία και, παλαιότερα, το σύστημα της αμειψισποράς. Σε καθεμιά από αυτές τις ζώνες αντιστοιχεί και ένα πολιτισμικό μοτίβο (cultural pattern) βοσκικής, η συγκριτική εξέταση των οποίων είναι απολύτως απαραίτητη για την κατανόηση και την αποτύπωση της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς του Ψηλορείτη.

Η είσοδος στη βοσκική ξεκινά από την παιδική ηλικία με τον νεαρό βοσκό να μυείται στην κτηνοτροφία συνήθως από τον πατέρα του, τον παππού ή κάποιο μέλος του στενού οικογενειακού του κύκλου σε εργασίες, όπως η βοήθεια στο μάντρισμα και άρμεγμα των ζώων, καθώς και η συνδρομή στην πεζοπορική μετακινούμενη κτηνοτροφία.

Στο παρελθόν η ονομασία **χειροτόνημα** (παράφραση στην τοπική διάλεκτο προερχόμενη από τη λέξη χειροτονία) αντιπροσώπευε την ένταξη στην ποιμενική-βοσκική κοινότητα, μέσα από μια τελετουργία κατά την οποία χαρίζονται στον νεοεισερχόμενο βοσκό μια βέργα (η κατσούνα του βοσκού), τα λεγόμενα χαρισάριαζα (τα πρώτα αιγοπρόβατα από συγγενείς και φίλους) και μια βούργια (το σακίδιο, στο οποίο είχε τοποθετημένα ο βοσκός τα βασικά του εφόδια). Το χειροτόνημα σήμερα είθισται να χρησιμοποιείται ως έννοια από τους βοσκούς για κάποιον που ξεκινάει να δημιουργεί από την αρχή το δικό του κοπάδι, χωρίς απαραίτητα να προέρχεται από κτηνοτροφική οικογένεια, χωρίς να έχει δηλαδή πατέρα βοσκό, ώστε να κληρονομήσει ο ίδιος βοσκότοπο και κοπάδι μέσα από τη διαδοχή των γενεών. Σήμερα δεν υπάρχει κάποια συγκεκριμένη τέτοια διαδικασία, διατηρείται ωστόσο το έθιμο των χαρισαριών ζώων (τα ζώα που χαρίζονται) τόσο στον νεοεισερχόμενο στη βοσκική βοσκό, όσο και σε αυτόν που έπεσε θύμα μεγάλης ζωοκλοπής. Στις δύο παραπάνω περιπτώσεις, προσφέρονται και χαρίζονται τα πρώτα αιγοπρόβατα από συγγενείς και φίλους βοσκούς σε μια προσπάθεια ενίσχυσης και στήριξης είτε του νέου είτε του πληγέντα από τη ζωοκλοπή βοσκού.

Στη σύνθεση του κόσμου και του δεοντολογικού κώδικα των κτηνοτρόφων του Ψηλορείτη σημαντικό ρόλο παίζουν μέχρι και σήμερα οι εθιμικές τελετές, όπως για παράδειγμα **ο σασμός** αλλά και **ο όρκος** του «ξεκαθαρίσματος» που αφορά κυρίως τις περιπτώσεις ζωοκλοπής. Η πρακτική που επικρατεί για αιώνες σε περιπτώσεις ζωοκλοπής είναι να μη γίνεται καταγγελία στις αρχές, αλλά το ζήτημα να αντιμετωπίζεται εντός της

κοινωνίας των βοσκών καταφεύγοντας σε εθιμικές πρακτικές και επιστρατεύοντας ανθρώπους με συγκεκριμένους ρόλους: τους **ρωτηχτάδες** (πληροφορητές), τους **μεσίτες** και τους **σάστες** (διαμεσολαβητές). Σπουδαίο ρόλο σε αυτή τη διαδικασία των διενέξεων κατέχουν ακόμη και σήμερα οι λεγόμενες **Κεφαλές**, οι άνθρωποι δηλαδή που για τον πληθυσμό της εκάστοτε κοινότητας κατέχουν κοινωνικό κύρος και είθισται να διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στα πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα της κοινότητας. Ιδιαίτερα τα παλαιότερα χρόνια, με τον προσδιορισμό αυτό χαρακτηρίζονταν οι άνθρωποι που με τη στάση ζωής και την κοινωνική τους επιφάνεια εκπροσωπούσαν όλες τις οικογένειες της κοινότητας και αποτελούσαν ένα άτυπο αλλά πολύ σημαντικό και έγκυρο συμβούλιο με ρόλο ισχυρής και ιδιότυπης γερουσίας (Τσαντηρόπουλος, 2004).

Οι μεσίτες που αναλάμβαναν τον ρόλο του διαμεσολαβητή ανάμεσα στις αντιμαχόμενες πλευρές, ξεκινούσαν την προσπάθεια για τον **σασμό** (συμβιβασμό), την επιστροφή δηλαδή των ζώων από τους ζωοκλέφτες, δίνοντας την υπόσχεση για σύναψη σχέσης στο μέλλον (κουμπαριά ή συντεκνιά), που θα απέτρεπε την επανάληψη της πράξης. Σε περιπτώσεις κλοπών που παρέμεναν ανεξιχνίαστες, το θύμα κατέφευγε στην εθιμική και απευκταία κατά τους βοσκούς **πρακτική του όρκου**. Κατά τη διαδικασία αυτή το θύμα, εφόσον είχε ισχυρές υποψίες για την ενοχή ενός υπόπτου (συνήθως λόγω προγενέστερων διαφορών), του ζητούσε να ορκιστεί ότι δεν ευθύνεται μπροστά στην εικόνα ενός Αγίου, ο οποίος κατά τους βοσκούς τιμωρούσε αυστηρά την ψευδορκία. Οι άγιοι που επιλέγονταν ήταν συγκεκριμένοι και βρίσκονταν μάλιστα και σε συγκεκριμένα συνήθως ξωκλήσια με χαρακτηριστικές περιπτώσεις τον Άγιο Γεώργιο στο Δισκούρι (επαρχία Μυλοποτάμου), τον Άγιο Φανούριο του Βαρσαμόνερου (σήμερα η εικόνα φυλάσσεται στην Ι.Μ. Αγίου Αντωνίου στο Βροντήσι του Δήμου Γόρτυνας) και τον Άγιο Γεώργιο στο Σεληνάρι (Λασιίθι).

Μία από τις παραλλαγές του όρκου, οι οποίες σώζονται, είχε ως εξής: **«ΝηΖα φάσκω σου το και κάτεχε το πώς δεν κατέω πράμα για την αραζόσηκλεψάς των οζώ σου»** (Ψιλλάκης 2008, Σταυρακάκης 1966). Η απόδοσή της έχει ως εξής:

Μα το Ζα (Δία;), σου ορκίζομαι πως δε γνωρίζω τίποτα για την υπόθεση της αρπαγής των ζώων (ενν. τα αιγοπρόβατα) σου (Καλομοίρης Γ , ΕΣΔΙΑΠΟΚ, 2019).

Η παραπάνω εκδοχή του όρκου φαίνεται να διατηρήθηκε φτάνοντας στο σήμερα μέσα από την Ι.Μ. Αγίου Γεωργίου στην τοποθεσία Δισκούρι στα Λιβάδια Μυλοποτάμου (*μια εκ των πολυπηθέστερων και ενεργότερων ποιμενικών κοινοτήτων του Ψηλορείτη σε άμεση γειτνίαση με τα Ζωνιανά και τα Ανώγεια, οι οποίες δημιουργούν ένα γεωγραφικό τρίγωνο με ισχυρό το ποιμενικό στοιχείο στους πρόποδες του Ψηλορείτη και από τα κυριότερα με βάση τον πληθυσμό τους στην Κρήτη*), η οποία αποτελεί μέχρι και σήμερα έναν από τους σημαντικότερους τόπους ξεκαθαρίσματος (επίλυσης διαφορών) ανάμεσα στους βοσκούς τόσο

του Ψηλορείτη, όσο και της υπόλοιπης Κρήτης. Περιοχές που σχετίζονται με τον όρκο των βοσκών μέχρι και σήμερα είναι επίσης ο Άγιος Γεώργιος στην περιοχή Σεληνάρι Λασιθίου, ο Άγιος Φανούριος της Ι.Μ. Βροντησίου ανάμεσα στα χωριά Βορίζια και Ζαρό του Δήμου Γόρτυνας, ο Άγιος Φανούριος στην περιοχή Πετραδολάκια του Δήμου Ανωγείων, ενώ ο Αρχάγγελος Μιχαήλ στο χωριό Άη Γιάννης του Δήμου Σφακίων αποτελεί τον Άγιο δικαστή του Σφακιανού βοσκού.

Η τοπική κοινωνία βρίθει αφηγήσεων με περιπτώσεις ανθρώπων, κατά βάση βοσκών, οι οποίοι μετά από ψευδορκία υπέστησαν από Θεία Δίκη τρομερά δεινά, τόσο σε προσωπικό επίπεδο, όσο και στο ευρύτερο οικογενειακό τους περιβάλλον, οι οποίες φορτίζουν συναισθηματικά την προσφυγή κάποιου στον Άη Γιώργη και το **παλάμισμα** (την κίνηση της παρατεταμένης παλάμης για τη λήψη όρκου σε μια εικόνα) στη βυζαντινή εικόνα του Άη Γιώργη, καθώς λειτουργούν συμβολικά ως διδακτικές ιστορίες κατά της ψευδορκίας.

Η συγκεκριμένη περίπτωση της Ι.Μ. Δισκουρίου, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως σκηνή κατανόησης του όρκου. Η επίκληση στον Δία μέσα σε έναν χριστιανικό ναό με παρατεταμένη την παλάμη (παλάμισμα) στην εικόνα του Αγίου Γεωργίου δημιουργεί μια τελετουργία που δεν εμπλέκεται ούτε αναγνωρίζει επίσημα ο κλήρος, αλλά μόνο οι βοσκοί. Ο όρκος, άλλωστε, αποτελεί παλαιότατο φαινόμενο του κοινωνικού βίου και έχει ως δομική προϋπόθεση την πίστη στην κρίση του Θεού, δηλαδή τη βαθιά πίστη ότι ο Θεός ή κάποια ανώτερη δύναμη επεμβαίνει στα εγκόσμια για να επιφέρει δικαιοσύνη, να αποκαταστήσει την αλήθεια και να τιμωρήσει το ψεύδος και την αδικία (Μαντζαρίδης, 2004). Ο όρκος για τους βοσκούς έχει πλήρη αποδεικτική δύναμη (Μανούσος, 2007), καθώς ακόμα και σήμερα σε μια διένεξη παρουσιάζεται ως η έσχατη παραπομπή για την επίλυση μιας σημαντικής διαφοράς (στη πλειοψηφία ζωοκλοπής). Σήμερα ο όρκος των βοσκών παραμένει ενεργός ως εθιμική διαδικασία και καθορίζει τη λήξη μιας διένεξης. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των ίδιων των βοσκών, τα λόγια του όρκου (το λεγόμενο τροπάρι) παρουσιάζουν ποικιλομορφία στην επίκληση, η οποία σε πολλές περιπτώσεις επινοείται από τον βοσκό που απαιτεί τον όρκο (έχοντας τον ρόλο του κατήγορου) προς αυτόν που πηγαίνει για να δώσει όρκο (να μπει στον όρκο ως κατηγορούμενος) υπερασπιζόμενος την αθωότητά του. Η προσφυγή στην έσχατη (κατά τους βοσκούς) αυτή διαδικασία επίλυσης διαφορών αντικατοπτρίζεται και στη φράση των σημερινών βοσκών που αναφέρουν «*δίκιο κι άδικο απ' όρκο άπεχε*» δηλαδή είτε για να βρεις το δίκιο σου είτε επειδή έχεις αδικήσει, το καλύτερο είναι να απέχεις από τη διαδικασία του όρκου. Στις φιλονικίες και διενέξεις ανάμεσα σε βοσκούς οι ιερείς δεν μετέχουν, ενώ αναγνωρίζουν την παραπάνω πρακτική του όρκου ως μέσο επίλυσης διαφορών. Η εμπλοκή των κληρικών σε ζητήματα που αφορούν τους βοσκούς σχετίζεται με τον κοινωνικό τους ρόλο εντός των κοινοτήτων της περιοχής (ως **κεφαλές** σε κάποιες περιπτώσεις) και την αξία τους ως πρόσωπα διαμεσολάβησης σε επίπεδο κοινότητας.

Όπως προαναφέρθηκε, στον κόσμο του βοσκού το επίσημο θρησκευτικό δόγμα αλληλοδιαπλέκεται με τη λαϊκή μαγεία και πρακτικές της λαϊκής λατρείας. Παρά τη βαθιά τους πίστη, οι βοσκοί, όπως οι ίδιοι παραδέχονται, καταφεύγουν συχνά σε πρακτικές λαϊκής μαγείας μέσα από μια σειρά γητειών και αποτροπαϊκών πρακτικών, όπως το **δέσιμο**, με τις οποίες προστατεύουν το κοπάδι από τη ζωοκλοπή, αλλά και από τις απειλές της φύσης (πηγνά, πετροκούναβα ή ζουρίδες στην τοπική διάλεκτο, νυφίτσες καθώς και αδέσποτα σκυλιά που απειλούν τα νεογέννητα). Οι κτηνοτρόφοι, ιδιαίτερα στην περιοχή των Ανωγείων, χτίζουν οικογενειακά ξωκλήσια στους βοσκοτόπους τους, ορίζοντας έτσι, παράλληλα με τον προστάτη άγιο της οικογένειάς τους, και τα όρια των **δοχών ή σερμάτων ή αποστροφών ή μιπατοκαθίσματων** (οικογενειακοί βοσκότοποι με διαφορετικό ορισμό ανά περιοχή). Τα ξωκλήσια βρίσκονται διασκορπισμένα συνήθως σε υψόμετρο μεγαλύτερο των 1000μ., ως ιερά όρια ανάμεσα στους οικογενειακούς βοσκοτόπους, καθαγιάζοντας τον τόπο και δηλώνοντας συμβολικά το απαραβίαστο των ορίων μεταξύ των γαιών. Τα ξωκλήσια είναι υπό την επιμέλεια των κτηνοτροφικών οικογενειών, ενώ ο τιμώμενος άγιος συμβολίζει τον προστάτη κάθε οικογένειας, πρακτική ευρέως διαδεδομένη στις πατριαρχικές μεσογειακές κοινότητες.

Κάθε χρόνο είθισται την παραμονή της γιορτής τα μέλη της οικογένειας και οι καλεσμένοι τους να παίρνουν τον δρόμο για τον βοσκότοπο ή τη **δοχή**, όπου βρίσκεται και το ξωκλήσι του εκάστοτε αγίου. Εκεί στήνουν ένα ανοιχτό πανηγύρι-γιορτή με κύριο φαγητό το οφτό κρέας και τα παραδοσιακά φαγητά που παρασκευάζονται στη γιορτή του γάμου (πιλάφι-ρύζι βρασμένο σε ζωμό κρέατος, κοκκινιστό αρνί και κρασί). Σε ορισμένα από αυτά τα πανηγύρια, δεν λείπουν οι μουσικές και ο χορός, εκτός και αν η οικογένεια έχει κάποιο πένθος, το οποίο να αναστέλλει τον πανηγυρικό χαρακτήρα. Η παρουσία κάποιου ως καλεσμένου στις γιορτές αυτές συνιστά ιδιαίτερα τιμητικό γεγονός για τους ντόπιους, ενώ ο πλούτος του τραπέζιού εμπίπτει στις λεγόμενες δαπάνες γοήτρου. Οι βοσκοί στις γιορτές αυτές διαλέγουν τα πλέον εκλεκτά ζώα από το κουράδι (κοπάδι) τους (χαρακτηριστικά τους κριγιούς/κριούς και τράγους) για να τα προσφέρουν ως ανάθημα σε κάποιον άγιο. Ανήμερα της γιορτής του Αγίου δένουν τα ζώα στο καμπαναριό της, ώστε να **εξορκιστεί η βιστηριά**, όπως ονομάζεται η επίδραση κακών υπερφυσικών δυνάμεων. Η σύνδεση του θείου και του δαιμονικού στοιχείου με τους βοσκοτόπους ή τις δοχές είναι εμφανής ακόμα και στις λέξεις που χρησιμοποιούνται για να προσδιορίσουν τα όρια στον ορεινό όγκο του Ψηλορείτη (αόρι).

Κάθε βοσκός έχει, όπως αναφέρθηκε, **τη δική του περιοχή**. Σημειώνεται ότι στην επικράτεια των Ανωγείων οι βοσκότοποι ανήκουν στην κυριότητα του Δήμου και κληρονομούνται με βάση το εθιμικό δίκαιο που χωρίζει το αόρι σε οικογενειακές ζώνες. Σε πολλές περιπτώσεις, ο βοσκός διαχωρίζει την περιοχή όπου ανατρέφει τα ζώα του από τις υπόλοιπες, σύμφωνα με το λεγόμενο **θεομοίρασμα**, δηλαδή με βάση τα φυσικά σύνορα της περιοχής, τις χαράδρες, τα φαράγγια, τα ποτάμια και τους λόφους, τα οποία κατά τους

βοσκούς ο θεός έχει μοιράσει ως φυσικά όρια. Από τα φυσικά και τεχνητά σύνορα, περνώντας στο κοπάδι και τα αναγνωριστικά του σύμβολα, έχει σημασία να αναφερθεί ο ρόλος της **σαμιάς**, δηλαδή των σημαδιών ή **σουσουμιών (τα χαρακτηριστικά ενός προβάτου)** - στον κώδικα επικοινωνίας των βοσκών, που σχηματίζουν οι ίδιοι οι βοσκοί στα αυτιά των αιγοπροβάτων και λειτουργούν ως σύμβολα αναγνώρισης και κυριότητας του κοπαδιού. Τα σχέδια των σαμιών είναι πολύ συγκεκριμένα ώστε να τα γνωρίζουν όλοι οι κτηνοτρόφοι, αλλά ο συνδυασμός τους δημιουργεί μια τεράστια ποικιλία και συνεπώς τη μοναδικότητα της σαμιάς του κάθε κτηνοτρόφου. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η εξέλιξη της τεχνολογίας και η ύπαρξη πλέον ενώτιων - σκουλαρικών έχει περιορίσει αυτή τη διαδικασία, η οποία όμως παραμένει ενεργή ως «γλώσσα επικοινωνίας» μεταξύ των κτηνοτρόφων για τον προσδιορισμό του ζώου (ή ζώων) σε περίπτωση που αυτό έχει χαθεί και ο ιδιοκτήτης του αναζητά πληροφορίες από άλλους κτηνοτρόφους για τον εντοπισμό του.

Απαραίτητο στοιχείο και συμπλήρωμα για το κοπάδι είναι τα κουδούνια, η ύπαρξη των οποίων αποτελεί για τον βοσκό τιμή και υπερηφάνεια, καθώς συμβολίζουν την ξεχωριστή υπόσταση του κοπαδιού του μέσω του ιδιαίτερου και ξεχωριστού ήχου κάθε κοπαδιού. Ο βασικός διαχωρισμός των κουδουνιών είναι σε **σκλαβέρια** (πλατιά και στενά που τοποθετούνται σταυρωτά στο λαιμό) και σε **λαίρια** (στενόμακρα και στενά τοποθετημένα παράλληλα στο λαιμό) και με βάση τους δυο παραπάνω προκύπτουν αρκετές υποκατηγορίες (Γ.Σμπώκος, 2015). Τα κουδούνια, εκτός από αναγνωριστικό, έχουν παράλληλα και αποτροπαϊκό χαρακτήρα κατά της ζωοκλοπής, καθώς αποθαρρύνουν τον επίδοξο ζωοκλέφτη μέσω του ήχου να πλησιάσει ένα θορυβώδες κοπάδι. Είναι χαρακτηριστικό πως τα **κουδούνια ή λαίρια**, προσδιορίζουν το ίδιο το κοπάδι σε βαθμό, που οι λέξεις **εξεκουδούνωσε** ή τον **εξεκουδούνωσανε** στην ντοπιολαλιά των Ανωγείων να ταυτίζονται με τη θανάτωση ή τη ζωοκλοπή μεγάλου μέρους ενός κοπαδιού.

Η βοσκική στον Ψηλορείτη περιλαμβάνει μεταξύ άλλων και παραγωγικές δραστηριότητες, όπως η τυροκομία και η υφαντική. Η τυροκομία ή τυροκομική για τους ντόπιους (ιδιωματική απόδοση) ήταν και παραμένει από τις κύριες ασχολίες των κτηνοτρόφων του Ψηλορείτη, με τα τυροκομικά-γαλακτοκομικά προϊόντα να παρασκευάζονται ακόμα και σήμερα σε κάποιες περιπτώσεις στα **μιτάτα** και τις οικογενειακές μονάδες των βοσκών.

Πέρα από τα μιτάτα, την οικοτεχνία και τα τυροκομεία, τα προϊόντα παρασκευάζονται τόσο σε μικρές όσο και σε μεσαίες γαλακτοκομικές και τυροκομικές μονάδες. Στην περιοχή των Ανωγείων και του Μυλοποτάμου (Πέραμα), του Δήμου Φαιστού και Γόρτυνας αναπτύχθηκαν αξιόλογες συνεταιριστικές προσπάθειες με δράση την τελευταία πεντηκονταετία, παρουσιάζοντας σημαντικά αποτελέσματα αλλά και περιόδους εσωτερικών κρίσεων και παρακμής (χαρακτηριστική η περίπτωση του πρώτου συνεταιρισμού). Στη φάση που

διανύουμε, έχουν ξεκινήσει σημαντικές πρωτοβουλίες επανεκκίνησης από τις νέες γενιές κτηνοτρόφων σε μια νέα βάση συνεταιριστικής δομής.

Όσον αφορά στην οικοτεχνία, η υφαντική ως τέχνη και τεχνική μεταβιβάστηκε από γενιά σε γενιά μέσω των γυναικών σε όλους σχεδόν τους οικισμούς του ορεινού όγκου του Ψηλορείτη, με μοτίβα που έχουν ομοιότητες αλλά και διαφορές από περιοχή σε περιοχή. Σημαντικό στοιχείο που αξίζει να αναδειχθεί εδώ, είναι και οι τεχνικές της βαφής του μαλλιού με φυσικό τρόπο, δηλαδή μέσα απ' την επεξεργασία προϊόντων της φύσης. Η υφαντική ξεκινά ως διαδικασία με το μάζεμα του μαλλιού από την κουρά ή τις κουρές (διατηρούνται και οι δυο τύποι), δηλαδή το ετήσιο κούρεμα των προβάτων, το οποίο αποτελεί μια γιορτή με φαγητό και κρασί ανάμεσα στους βοσκούς κατά τους θερινούς μήνες. Έπειτα από το μάζεμα του μαλλιού, ακολουθεί η επεξεργασία και στη συνέχεια η μετατροπή του σε νήμα και ύφασμα από τις γυναίκες των βοσκών. Η ενασχόληση των γυναικών με την υφαντική τέχνη ήταν απολύτως συνυφασμένη με την οικογενειακή αυτάρκεια, αφού κάλυπτε τις καθημερινές ανάγκες. Στην πορεία αποτέλεσε και μέσο βιοπορισμού και ενίσχυσης της τοπικής οικονομίας με την εμπορία των κρητικών υφαντών. Χαρακτηριστικό προϊόν της υφαντικής είναι οι «Βούργιες», το σακίδιο καθημερινής χρήσης του βοσκού, οι οποίες είναι υφασμένες με μοτίβα που διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή και ανακλούν τοπικές αισθητικές αντιλήψεις. Ταυτόχρονα υπάρχουν και πιο «επίσημες» βούργιες, οι οποίες προορίζονταν και ως δώρο γάμου από τη νύφη προς τον γαμπρό και τους στενούς συγγενείς του. Παρά την περιορισμένη επιφάνειά τους, τα υφαντά αυτά έχουν συχνά πολύ πλούσιο και περίτεχνο διάκοσμο και παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον ως μικροτεχνήματα αισθητικής και τεχνικής.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία, που σήμερα βρίσκονται στο μεταίχμιο ενεργής δραστηριότητας και συλλογικής μνήμης, συνδημιούργησαν τον κόσμο του βοσκού. **Η βοσκή σήμερα παραμένει ενεργός όρος, ο οποίος όμως μετασχηματίζεται, συνεχίζοντας παρ' όλα αυτά να αποτελεί ένα σύνθετο και πολυδιάστατο στοιχείο** πολιτιστικής κληρονομιάς που μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά με φορέα διάδοσης τον βοσκό του Ψηλορείτη.

4. Χώρος/εγκαταστάσεις και εξοπλισμός που συνδέονται με την επιτέλεση/ άσκηση του στοιχείου ΑΠΚ

Παρότι η βοσκή ως ένα πολυδιάστατο και ετερόκλητο πολιτισμικό σύστημα επεκτείνεται σε όλη την κοινότητα, ο κατεξοχήν χώρος που συνδέεται άμεσα με τη βοσκή στον ορεινό όγκο του Ψηλορείτη καθώς και τους ευρύτερους ορεινούς όγκους της Κρήτης (Λευκά Όρη, Ομαλός, Λασιθιώτικα βουνά) είναι το **μιτάτο** και οι **ξερολιθικές κατασκευές**. Πρόκειται για το σύνολο των ξερολιθικών κτισμάτων, τα οποία χρησιμεύουν ως χώροι

διαμονής και εργασίας του βοσκού. Η κοινή αρχιτεκτονική δομή με τον μινωικό θολωτό τάφο αποτυπώνεται και στην είσοδο του μιτάτου, η οποία είναι χαμηλή (σχεδόν 100 εκ.), υιοθετώντας συνήθως ανατολικό προσανατολισμό. Αναφορικά με την αρχιτεκτονική και οικοδομική δομή του μιτάτου, η είσοδός του αποτελείται από μονόλιθους, το πάχος της τοιχοποιίας του φτάνει μέχρι και τα 150 εκ., ενώ η συνήθης εσωτερική διάμετρος του μιτάτου είναι 4,5μ -7 μ. Το εκφορικό σύστημα χρησιμοποιείται για την κατασκευή του θόλου, ενώ στην κορυφή του υπάρχει πάντα άνοιγμα (μία μετακινούμενη λίθινη πλάκα με την ονομασία «ανηφοράς», περίπου 25 εκ.) για φωτισμό, αέρα, και την έξοδο του καπνού από την εστία φωτιάς, που είναι προορισμένη να ανάβει στο κέντρο του χώρου (Συρμακέζης 1988, Σμπώκος Γ 2010, Πετράκης Γ. 2015). Το μιτάτο είναι ουσιαστικά το κύριο κτίσμα του συνόλου των χώρων, όπου ορίζεται η κτηνοτροφική δραστηριότητα του βοσκού.

Στις συμπληρωματικές κατασκευές που συνοδεύουν το μιτάτο, κυρίαρχο είναι ένα δεύτερο κτίσμα πανομοιότυπο με το μιτάτο, το "τυροκέλι", με μόνη διαφορά το χαμηλότερο ύψος της πόρτας του και την έλλειψη του ανοίγματος στην κορυφή του θόλου. Το τυροκέλι είναι ο χώρος αποθήκευσης του τυριού για την ωρίμανσή του. Το λίθινο συγκρότημα ξερολιθιάς συνοδεύει επίσης η μάντρα, η οποία είναι κατασκευασμένη σε ύψος κατά προσέγγιση 1,50μ. και βρίσκεται συνήθως σε άμεση γειτνίαση με τον χώρο διαμονής του μιτάτου. Η μάντρα είναι ο χώρος αρμέγματος των προβάτων. Πέρα από αυτούς τους τρεις βασικούς χώρους, μπορούμε να συναντήσουμε σε ορισμένα μιτάτα ενσωματωμένα τον κούμο ή κλεπτόκουμο, όπου έβαζαν τα ξένα ή κλεμμένα ζώα, καθώς και την καλύβα που αποτελεί προστεγασμένο τμήμα της εισόδου όπου γινόταν το "τυροκομιό", δηλ. η επεξεργασία του γάλακτος. Όλες οι κατασκευές αυτές, προσαρμοσμένες στις τοπικές συνθήκες, ήταν και οι καταλληλότερες σε ό,τι αφορά στον τρόπο κατασκευής και χρήσης του υλικού, ώστε να αντέξουν στο βάρος του χιονιού που τα καλύπτει τον χειμώνα. Μάλιστα, αρκετές από αυτές τις κατασκευές αξιοποιούν φυσικές διαμορφώσεις, όπως βραχοσκεπές, σπηλαιώδεις κοιλότητες κ.λπ. Για την κατασκευή τους δεν γίνεται χρήση συνεκτικού υλικού, σκυροδέματος ή λάσπης, αλλά μόνον μεγάλων λίθων που προέρχονται από την περιοχή που βρίσκεται το μιτάτο και αποτελούν κατά βάση ασβεστολιθικά και σχιστολιθικά πετρώματα.

Στα Νότια και στις χαμηλότερες σε υψόμετρο κοινότητες του Ψηλορείτη, κυρίως στην περιοχή του Μυλοποτάμου (Περιοχή Βώσακος- Ταλαία Όρη, Κυνηγιανά κ.ά.), τα ξερολιθικά κτίσματα διαφέρουν σε αρχιτεκτονική δομή από τα μιτάτα, καθώς είναι τετράγωνου σχήματος, με το στέγαστρό τους (το οποίο δεν σώζεται) να ήταν πιθανόν από λεπιδόχωμα ή άλλο υλικό.

Σήμερα, οι ποιμενικές εγκαταστάσεις γίνονται με τον πλέον σύγχρονο τρόπο χτισίματος και τη χρήση σκυροδέματος ενώ δεν λείπουν οι μικρού μεγέθους ανανεώσιμες πηγές ενέργειας (φωτοβολταϊκά) ως τροφοδότες των κτηνοτροφικών ορεινών κατοικιών. Τα εναπομείναντα μιτάτα και ξερολιθικά κτίσματα στο μεγαλύτερο μέρος τους αξιοποιούνται ως

αποθηκευτικοί χώροι από τους βοσκούς ή ως τόποι συγκέντρωσης μικρού αριθμού προβάτων. Εξαιρέση αποτελούν οι ξερολιθικές μάντρες που με μικρές προσαρμογές διατηρούν τη χρήση τους ως χώροι για τη συγκέντρωση των προβάτων κατά τη διαδικασία του αρμέγματος (η οποία στις περισσότερες ακόμα περιπτώσεις δεν έχει αντικατασταθεί από τα σύγχρονα αρμεκτικά μηχανήματα).

5. Προϊόντα ή εν γένει υλικά αντικείμενα που προκύπτουν ως αποτέλεσμα της επιτέλεσης/άσκησης του στοιχείου ΑΠΚ

Η Τυροκομία-Γαλακτοκομία αποτελούν μέχρι και σήμερα την κυρίαρχη δραστηριότητα της κτηνοτροφίας του Ψηλορείτη με την ενεργή συμμετοχή και των ανδρών και των γυναικών. Προϊόντα όπως **η γραβιέρα, η κεφαλογραβιέρα, το ανθότυρο, το ανθόγαλο, η μυζήθρα, η ξινομυζήθρα, οι κρέμες, ο ξινόχοντρος, το τυροζούλι, το κατσοχοίρι, το τυρομάλαμα, το κεφαλοτύρι και η ρετάγια**, παρασκευάζονται πέρα από τα μιτάτα και τις οικογενειακές μονάδες σε συνεταιριστικές αλλά και ιδιωτικές μονάδες σε περιοχές των Δήμων Ανωγείων, Μυλοποτάμου, Γόρτυνας, Αμαρίου και του Αγίου Βασιλείου.

Η Υφαντική τέχνη (σήμερα επιβιώνει σε ελάχιστες περιπτώσεις όπως στις περιοχές Ανωγείων, Αξού Μυλοποτάμου, Ζωνιανά, Λιβάδια) είχε για αφετηρία της τη βοσκή ως δραστηριότητα (κουρές και μάζεμα μαλλιού) εμπλέκοντας όμως ενεργά τη γυναίκα των περιοχών του Ψηλορείτη. Η γυναίκα στον Ψηλορείτη αναλάμβανε μέσα από την επεξεργασία του μαλλιού ενεργό ρόλο στην κυκλική οικονομία της κτηνοτροφίας, καθώς το μαλλί από τις κουρές γινόταν η πρώτη ύλη στον κύκλο του μαλλιού, ο οποίος ξεκινούσε από τα ελεύθερα στη φύση αιγοπρόβατα και κατέληγε στα ιδιαίτερης τέχνης υφαντά. Είναι σημαντικό να επισημανθεί πως κάθε κοινότητα έχει και δικά της υφαντικά μοτίβα, επηρεασμένα από τη φύση, τον πολιτισμό και τον άνθρωπο της περιοχής, όπως αυτά διαμορφώνονται μέσα στον τόπο και τον χρόνο. Τα υφαντά της περιοχής μέχρι και τη δεκαετία του 1980 είχαν σημαντική παρουσία στο εμπόριο των τοπικών αγορών των χωριών της Κρήτης, ενώ αποτελούσαν και προϊόν χονδρικών πωλήσεων σε μεγαλύτερες βιοτεχνίες μαλλιού. Η δεκαετία του 1990 και η μαζική φτηνή παραγωγή αποτέλεσε το αντίβαρο που ουσιαστικά εκμηδένισε την τοπική υφαντική παραγωγή με βιοτεχνίες να κλείνουν και τις υφάντρες να περιορίζονται σε μονοψήφιο αριθμό. Λίγα είναι τα εργαστήρια λαϊκής τέχνης που διατηρούν σήμερα την τέχνη της υφαντουργίας, προσφέροντας χειροποίητα δημιουργήματα, όπως η παραδοσιακή **βούργια**, η οποία έχει παραλλαγές σε χρώματα και σε χρήσεις, από την καθημερινή μέχρι αυτήν του γάμου, που είναι πλουσιότερη σε μοτίβα και λεπτομερέστερη ως ύφανση και χρησιμοποιείται ως καλό δώρο, για διακοσμητική συνήθως χρήση.

6. Ιστορικά στοιχεία για το στοιχείο ΑΠΚ

Τα αιγοπρόβατα εισάγονται στην Κρήτη από τους πρώτους κατοίκους κατά την αρχαιότερη νεολιθική περίοδο (περ. 5.500 π.Χ.) αποτελώντας τα κύρια ζώα της κτηνοτροφίας και αλλάζοντας για πάντα την εικόνα του τόπου και τη ζωή των κατοίκων του νησιού (O.Rackham - J.Moody, 2008). Η ανθρώπινη δραστηριότητα και οι πρώιμες μορφές οργανωμένης κτηνοτροφίας τόσο στο Οροπέδιο Λασιθίου, όσο και στον Ψηλορείτη και τα Λευκά όρη, τοποθετούνται γύρω στο 3500 π.Χ. Πολλές από αυτές τις πρώιμες θέσεις, στις οποίες έχουν γίνει επιφανειακές αρχαιολογικές έρευνες, γειτνιάζουν με σημερινές κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις, υποδηλώνοντας την παρόμοια χρήση του χώρου ήδη από τα αρχαία χρόνια (Blitzer, 1982).

Πιθανόν η επιδείνωση του κλίματος να οδήγησε τους βοσκούς στη μερική εγκατάλειψη των ορεινών περιοχών, άποψη που ενισχύεται από την έλλειψη αρχαιολογικών στοιχείων, ιστορικών και γραπτών δεδομένων κατά την κλασική, ελληνιστική και ύστερη βυζαντινή εποχή. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι, παρότι σήμερα το ενδιαφέρον εστιάζεται στο γάλα και το κρέας, στο παρελθόν η εκμετάλλευση του μαλλιού αποτελούσε κυρίαρχη και προσοδοφόρα δραστηριότητα, στην οποία μάλιστα απασχολούνταν το σύνολο της ποιμενικής οικογένειας κυρίως των ορεινών περιοχών (O. Rackham - J. Moody, 2008).

Η ζωή του βοσκού στον Ψηλορείτη ξεκινώντας από το μακρινό παρελθόν διατηρεί σήμερα ένα τόσο ανεξερεύνητο όσο και ευρύ πλήθος πληροφοριών, οι οποίες έρχονται σε μας κυρίως μέσα από γραπτές πηγές, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις καταγραφές των πινακίδων της Γραμμικής Β' του Μυκηναϊκού πολιτισμού. Σε αυτές τις γραπτές πινακίδες Γραμμικής Β από το ανάκτορο της Κνωσού αποτυπώνεται ένα σύστημα δομής και ιεραρχίας των βοσκοτόπων με συλλέκτες και εταίρους-μετόχους γης και κοπαδιών (Kyriakidis, 2010). Μέσα από συγκεκριμένους αριθμούς και κατηγοριοποιήσεις, αναφέρονται ουσιαστικά τα είδη και οι μετακινήσεις των κοπαδιών από και προς τα διοικητικά κέντρα. Είναι χαρακτηριστικό, ότι αναφέρονται ακόμα ως ιδιοκτήτες των κοπαδιών τα ίδια τα ανακτορικά κέντρα (Κνωσός) με τους βοσκούς της Ίδης στον ρόλο του διαχειριστή, σε μια ιδιότυπη κτηνοτροφική συντεχνία.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό, ότι οι πληροφορίες αυτές προέρχονται από τα ίδια τα ανάκτορα (κατά βάση της Κνωσού), όπου αποτυπώνεται μέσω του συστήματος της, αρχικά μινωικής και στη συνέχεια μυκηναϊκής, γραφειοκρατίας μια περίπλοκη δομή. Αυτό το γραφειοκρατικό σύστημα διαχείρισης των ανακτόρων και του πλούτου τους φαίνεται ότι σχετίζεται και με τους μεγάλους βοσκοτόπους του Ψηλορείτη, με τα ιερά κορυφής και τα μικρά

ανακτορικά συγκροτήματα και τις αγρεπαύλεις που εντοπίστηκαν σε στρατηγικές ορεινές και ημιορεινές θέσεις (Ζώμινθος, Σκλαβόκαμπος, Μοναστηράκι Αμαρίου) (Τσαγράκης, 2013).

Από τα μινωικά και μυκηναϊκά χρόνια μέχρι και σήμερα στον Ψηλορείτη εξακολουθεί η μετακινούμενη κτηνοτροφία, η εποχιακή δηλαδή μετακίνηση των κοπαδιών από τους ορεινούς όγκους στα πεδινά και το αντίστροφο. Η μεταβατική κτηνοτροφία της περιοχής διαθέτει ένα από τα μεγαλύτερα ίσως ποιμενικά δρομολόγια, καθώς ο δύσκολος χειμώνας στις πλαγιές του Ψηλορείτη οδηγεί το μεγαλύτερο μέρος των κτηνοτρόφων της περιοχής για το ξεχειμώνιασμα σε ημιορεινές, παραθαλάσσιες και πεδινές περιοχές του νησιού. Το ξεχειμώνιασμα (γνωστό ως γιάλισμα) εΐθισται να ξεκινάει από τέλος Αυγούστου μέχρι τα μέσα Νοέμβρη που φεύγουν και οι τελευταίοι βοσκοί. Μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του '80, οι βοσκοί ξεχειμώνιαζαν στους πεδινούς και ημιορεινούς τόπους που μεταφέρονταν μέχρι τα μέσα Απριλίου, έχοντας καλύψει τις αποστάσεις που απαιτούνταν πεζοπορικώς. Σήμερα η πλειοψηφία των βοσκών μεταφέρουν τα κοπάδια τους με τη χρήση μεταφορικών μέσων (μεγάλων φορτηγών), χωρίς όμως να λείπουν οι σημαντικές εξαιρέσεις σε περιοχές των Δήμων Ανωγείων, Αμαρίου του Μυλοποτάμου Γόρτυνας και Μαλεβιζίου. Οι χιλιομετρικές αποστάσεις που καλύπτονταν ήταν από 80 μέχρι 100 χιλιόμετρα κατά μέσο όρο από την ορεινή επικράτεια του Δήμου Ανωγείων μέχρι τα πεδινά μέρη των σημερινών Δήμων Αρχανών, Αστερουσίων και την περιοχή της Μεσσαράς. Λιγότερα χιλιόμετρα ήταν οι αποστάσεις από τα Ανώγεια προς τις παραθαλάσσιες και ημιορεινές περιοχές του διπλανού δήμου Μαλεβιζίου (από 20 μέχρι και 30 χιλιόμετρα). Χαρακτηριστικές περιοχές για τους κτηνοτρόφους των Ανωγείων αποτελούν το Μαλεβίζι (Πηγές Αλμυρού Ποταμού, Αμμουδάρα), η Πεδιάδα, η Μεσσαρά, με τις περιοχές Καστέλλι Ηρακλείου και Μοίρες να καλύπτουν τους σημερινούς δήμους Μαλεβιζίου, Μινώα- Πεδιάδος, Αρχανών, Αστερουσίων και Φαιστού. Για τους βοσκούς του Μυλοποτάμου (Ζωνιανά, Λιβάδια, Άγιος Μάμας) βασικό χειμερινό προορισμό για τα λεγόμενα χειμαδιά αποτελούν οι παραθαλάσσιες και ημιορεινές περιοχές του Πανόρμου, του Λατζιμά, των Αρμένων, οι οποίες ανήκουν στους Δήμους Ρεθύμνου και Μυλοποτάμου. Σημαντικές να αναφερθούν είναι και οι περιπτώσεις μετακίνησης από τους βοσκοτόπους του Ψηλορείτη προς τους ημιορεινούς, παραθαλάσσιους και πεδινούς του Λασιθίου (Νεάπολη Αγίου Νικολάου αλλά και Σητεία). Το ποιμενικό δρομολόγιο καλύπτει μια απόσταση που υπερβαίνει τα 150 χλμ με κατεύθυνση τις πεδινές και παράλιες περιοχές των νομών Ηρακλείου και Λασιθίου. Αξίζει να επισημανθεί ότι οι δρόμοι που ακολουθούν οι βοσκοί, αποτελούν τα σημεία αναφοράς για τη δημιουργία ενός δικτύου κοινωνικών σχέσεων, ενώ ταυτόχρονα είναι πολλές φορές και οι δρόμοι της ζωοκλοπής.

Παρόλο που η ευρύτερη περιοχή του Ψηλορείτη προσφερόταν και προσφέρεται και για την ανάπτυξη των καλλιεργειών και της αγροτικής παραγωγής, η δυναμική που παρουσιάζει η κτηνοτροφία διαχρονικά είναι τέτοιας κλίμακας, που καθίσταται κυρίαρχη στον πρωτογενή

τομέα, με την επικράτηση των βοσκοτόπων να είναι συντριπτική έναντι των καλλιεργήσιμων γαιών κυρίως στη βόρεια και δυτική πλευρά του Ψηλορείτη (Kyriakidis, 2010). Η ποιμενική παρουσία στον Ψηλορείτη φαίνεται να είναι διάχυτη και διαχρονική, καθώς αποτυπώνεται σε λατρευτικές πρακτικές και μύθους, για παράδειγμα στη μύηση του Πυθαγόρα από τον βοσκό και μάντη Επιμενίδη, όπως αυτή καταγράφεται από τον νεοπλατωνιστή φιλόσοφο **Πορφύριο** (Πορφύριος ο Τύριος στο έργο του Πυθαγόρου Βίος), στην περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος από τον Θεόφραστο τον 4^ο αι π.Χ., αλλά και από τον **Διόδωρο τον Σικελιώτη** (1^{ος} αι π.Χ.), όπου γίνονται αναφορές στην ταυτότητα του ορεινού όγκου, όπως αυτή διαμορφώθηκε μέχρι τα ρωμαϊκά χρόνια. Είναι χαρακτηριστική, άλλωστε, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, η ανοικοδόμηση μεγάλου μέρους εγκαταστάσεων (καταλύματα, ιερά κτλ), η οποία συνοδεύτηκε από την παραγωγική αξιοποίηση της αγροτικής παραγωγής και της κτηνοτροφίας που τροφοδοτούσε το σύνολο του νησιού.

Τόσο κατά την περίοδο του Μεσαίωνα όσο και κατά τη Βενετοκρατία στην Κρήτη, η κτηνοτροφία, όπως φαίνεται και από τα νοταριακά έγγραφα (Π.Καστροφύλακας 2015), δεν εκλείπει καθώς πολλές υποθέσεις νομικής κλίμακας αφορούν βοσκούς και εμπορία κρέατος και γάλακτος στην περιοχή του Ψηλορείτη. Είναι εμφανές τόσο στις λογοτεχνικές πηγές (Ερωτόκριτος/ Β. Κορνάρος), όσο και στα ίδια τα μνημεία (βενετσιάνικα τυροκομεία Ζωμίνθου), ότι ο πρωτογενής τομέας αναπτύσσεται, με το τυρί να αναδεικνύεται στο δεύτερο σημαντικότερο εξαγωγίμο προϊόν του νησιού. Χαρακτηριστική είναι επίσης, η περίπτωση του Άγγλου εμπόρου B.Randolphστα (1687), που αναφέρεται στο τυρί που παράγεται στην Κρήτη, αγοράζεται από τους Βενετούς και μεταφέρεται σε Γαλλία, Ιταλία και Ζάκυνθο, με φήμη μάλιστα που το αναδεικνύει ως το καλύτερο τυρί του νότου - ισάξιο του Cheshire, με το οποίο έχει ανάλογο μέγεθος (O. Rackham – J Moody, 2008).

Κατά την οθωμανική περίοδο στην Κρήτη, έχουμε ίσως τα περισσότερα καταγεγραμμένα στοιχεία αναφορικά με τη ζωή του βοσκού τόσο στον Ψηλορείτη όσο και στην Κρήτη συνολικά. Προς το τέλος όμως της Οθωμανικής περιόδου, η κτηνοτροφία στον Ψηλορείτη μοιάζει να περιορίζεται δραστικά με τη νόμιμη εξαγωγή τυριού να εμφανίζεται ελάχιστα στις πηγές. Την ίδια περίοδο, τα Σφακιά και η Σητεία αναφέρονται ως σημαντικότερες και πολυπληθέστερες περιοχές κοπαδιών παίρνοντας την πρωτοκαθεδρία του Ψηλορείτη και διατηρώντας χαρακτηριστικά σχετικής αυτονομίας (περίπτωση Σφακίων) σε κοινωνική και οικονομική κλίμακα.

Τα παραδοσιακά τραγούδια και οι λαϊκές δοξασίες, οι περιηγητές ακόμα και οι μελέτες που αφορούν την κτηνοτροφία από το 1950 και μετά (Albaough L.&Soule G,1997), αποτελούν ψηφίδες που αναδεικνύουν μια δυναμική παραγωγική δραστηριότητα και αποτελούν τεκμήρια για τη σημασία της κτηνοτροφίας όχι μόνο για τον Ψηλορείτη αλλά και για το σύνολο της Κρήτης. Η κτηνοτροφία είναι μέχρι και σήμερα άρρηκτα συνυφασμένη με την ταυτότητα του

νησιού, η οποία συγκροτείται σε μεγάλο βαθμό ως απόσταγμα γνώσεων, πρακτικών, εθιμικών εκδηλώσεων, γνωρισμάτων και δημόσιων επιτελέσεων βαθύτατα ριζωμένων στον χώρο και τον χρόνο (Ο. Rackham – J Moody, 2008).

7. Η σημασία του στοιχείου σήμερα

α. Ποια είναι η σημασία του στοιχείου για τα μέλη της κοινότητας/ τους φορείς του;

Οι πρακτικές της καθημερινότητας των βοσκών και οι εθιμικές παραδόσεις ουσιαστικά αποτελούν έναν κοινό κώδικα επικοινωνίας και οργάνωσης των ίδιων των ποιμενικών κοινοτήτων που περιβάλλουν τον Ψηλορείτη (ιδιαίτερα αυτών που αναπτύσσονται σε σχετικό υψόμετρο στους πρόποδες του Βουνού, όπως τα **Ανώγεια, τα Ζωνιανά, τα Λιβάδια, η Κράνα, ο Άγιος Μάμας, τα Βορίζα, οι Καμάρες, η Βισταγή Αμαρίου, οι Κουρούτες Αμαρίου, η Λοχριά, ο Πλάτανος, η Νίθαυρη, η Γέργερη, οι Γωνιές, ο Κρουσώνας, οι Άνω Ασίνες κ.ά.**), όπου κυριαρχεί η κτηνοτροφική δραστηριότητα συμβάλλοντας στη διαμόρφωση της πολιτισμικής φυσιογνωμίας του τόπου. Ουσιαστικά πρόκειται για τον συνδυαστικό κρίκο που ενώνει μια ιδιότυπη συνομοσπονδία κοινοτήτων με ποιμενικούς δρόμους, τα χωριά και τις κοινότητες της ρίζας του Ψηλορείτη. Συγκεκριμένα ενώνονται 6 δήμοι της κρητικής ενδοχώρας δημιουργώντας ένα δίκτυο που συνδέει τα Ανώγεια με την Πεδιάδα (Δήμος Φαιστού), τον Μυλοπόταμο με το Αμάρι και το Μαλεβίζι με τη Γόρτυνα, συναποτελώντας (μαζί με τον Δήμο Ρεθύμνου, ορεινή επικράτεια) το σημερινό Γεωπάρκο Ψηλορείτη.

Για τον τοπικό πληθυσμό που διαβιεί στις κοινότητες αυτές ακόμα και σήμερα, η βοσκή συγκροτεί ένα άγραφο αλλά πολύ ισχυρό αξιακό σύστημα με κοινωνικοοικονομικές προεκτάσεις, το οποίο σε μεγάλο βαθμό σέβονται οι κοινότητες των βοσκών και μεταλαμπαδεύουν από γενιά σε γενιά. Εξαιτίας των δύσκολων συνθηκών της ποιμενικής ζωής, οι κτηνοτρόφοι διαμόρφωσαν κοινότητες με κύρια χαρακτηριστικά τους την αυτοοργάνωση, τη δημιουργία δικτύων και ιδιότυπων μορφών διαιτησίας, διαμεσολάβησης και συμφιλίωσης. Φυσικά, τα στοιχεία αυτά συνδέονται άμεσα με τον κοινοτισμό, το ιδιαίτερο κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό σύστημα που επικράτησε προνεωτερικά στις αγροτοκτηνοτροφικές κοινότητες αυτάρκειας της Βαλκανικής, με την παρουσία και ιδιαίτερων πολιτισμικών φαινομένων, όπως για παράδειγμα ο σασμός που περιγράφηκε και παραπάνω.

Παρά τις σαρωτικές αλλαγές της μετανεωτερικότητας σε κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο και τις νέες οικονομικές δομές που προέκυψαν με τον εκσυγχρονισμό των εγκαταστάσεων και των τεχνικών, καθώς και μέσα από τις επιδοτήσεις από ευρωπαϊκά προγράμματα, σήμερα η βοσκή παραμένει ενεργή στον Ψηλορείτη διατηρώντας ένα μεγάλο

μέρος των στοιχείων κουλτούρας και δραστηριότητας που τη συναποτελούν. Εθιμικές πρακτικές, όπως ο όρκος και ο σασμός, διατηρούν ενεργό ακόμη ρόλο στη διαμεσολάβηση για την επίλυση διαμαχιών μεταξύ των βοσκών, στο πλαίσιο ενός επικαιροποιημένου αξιακού κώδικα του παρελθόντος που εδράζεται στο ευρύτατα διαδεδομένο για τον ελληνικό χώρο σύστημα «της τιμής και της ντροπής», όπως έχει μελετηθεί από διάφορους ερευνητές (J. K. Campbell, 1974, Herszfeld 2012, Τσαντηρόπουλος 2006, 2019). Μάλιστα, αυτοί οι κατά παράδοση εξωδικαστικοί μηχανισμοί επίλυσης των διαφορών, με τις συνεπακόλουθες πρακτικές σύναψης πνευματικών συγγενειών, φαίνεται να διαχειρίζονται επιτυχημένα τις ενδοκοινοτικές και διακοινοτικές κρίσεις, αποφεύγοντας σοβαρότερα προβλήματα, ακριβώς επειδή και οι βοσκοί αλλά και τα υπόλοιπα μέλη των κοινοτήτων παραμένουν κοινωνοί του πολιτισμικού κεφαλαίου του τόπου. Παράλληλα, δραστηριότητες όπως η τυροκόμηση, η κουρά και οι σαμιές των προβάτων απαντώνται ακόμα και σήμερα στους βοσκοτόπους του βουνού της Ίδας, με τη χρήση παραδοσιακών τεχνικών του παρελθόντος και με την παρουσία μιας σειράς μαγικοθρησκευτικών πρακτικών, όπως οι γητειές και η μαντική της κουτάλας.

Καταλήγοντας, η βοσκική έχει ιδιαίτερη σημασία για τους φορείς και τις κοινότητές τους στη συγχρονία, καθώς παρά τους κοινωνικοοικονομικούς μετασχηματισμούς συνιστά έναν λειτουργικό κώδικα για τη διαφύλαξη των διαπροσωπικών και διακοινοτικών σχέσεων, με την εξωδικαστική επίλυση των διαφορών μεταξύ των κατοίκων και την αποφυγή εσωτερικών κοινωνικών κρίσεων, ενισχύοντας το αίσθημα του ανήκειν και το κοινοτικό πνεύμα, ενώ παράλληλα μεταφέρει απ' το παρελθόν στο παρόν ένα σύνολο παραδοσιακών τεχνικών και πολιτισμικών πρακτικών, που συνδέονται άμεσα με την καθημερινότητα των βοσκών και την επιβίωσή τους.

β. Ποια είναι η σημασία του στοιχείου για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία;

Η βοσκική στον Ψηλορείτη, ως ένα πολιτισμικό σύστημα που φέρει στοιχεία προνεωτερικών δομών που επικράτησαν για αρκετούς αιώνες, αποτελεί ένα σημαντικό εθνογραφικό παράδειγμα για την κατανόηση του παρελθόντος και την αξιοποίηση λειτουργικών δομών στο παρόν. Στις μέρες μας, όπου παγκοσμίως εγείρονται συζητήσεις για τη διαχείριση της οικονομικής κρίσης μέσα από τα νέα μοντέλα κυκλικής οικονομίας και τις προτάσεις για την επιστροφή στον πρωτογενή τομέα, η περίπτωση των βοσκών του Ψηλορείτη αποτελεί ένα σημαντικό παράδειγμα κοινοτισμού και αυτοοργάνωσης για την ελληνική κοινωνία. Μέσα απ' την ανάδειξη του κόσμου των βοσκών του Ψηλορείτη, είναι εμφανής η διαλεκτική σχέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον και ο τρόπος που συγκροτείται το αγροτικό τοπίο μέσα από τη δράση του ανθρώπου στη φύση και την επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος στην ταυτότητα των τοπικών κοινοτήτων. Ταυτόχρονα, η μελέτη

λειτουργικών στη συγχρονία παραδοσιακών δομών και αξιακών συστημάτων, όπως η κουμπαριά και ο σασμός, αναδεικνύει τη σύνδεση των παραγωγικών δραστηριοτήτων και των οικονομικών δομών με τις διαπροσωπικές και διακοινοτικές σχέσεις, καθώς και την ανάγκη διαμόρφωσης συγκεκριμένων κοινωνικών δικτύων για την επιβίωση σε κοινότητες αλληλεξάρτησης των κατοίκων που διαμορφώνουν αλληλέγγυες συμπεριφορές. Παράλληλα, η εξοικείωση με παραδοσιακές πρακτικές και τεχνικές αειφορίας ως προς τη διαχείριση του φυσικού περιβάλλοντος και την τεχνογνωσία των τόπων κρίνεται εξίσου σημαντική για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, ως υπόδειγμα και για άλλες προσπάθειες δόμησης συνεργιών σε τοπικές κοινότητες με αγροτοκτηνοτροφικά χαρακτηριστικά.

Βέβαια, το πολιτισμικό κεφάλαιο των βοσκών του Ψηλορείτη μπορεί να αποτελέσει και χρήσιμο εθνογραφικό υλικό με εκπαιδευτικό χαρακτήρα, ιδιαίτερα για τους νεότερους μαθητές και σπουδαστές, καθώς και αφορμή για την παραγωγή διεπιστημονικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Έτσι, στο πλαίσιο ενός μαθήματος ή εκπαιδευτικού προγράμματος, οι μαθητές ή σπουδαστές θα μπορούν, για παράδειγμα, να γνωρίσουν τη μικροϊστορία των τόπων και να κατανοήσουν τον τρόπο που ένας αταξινόμητος χώρος μετατρέπεται σε τόπο με ταυτότητα, μέσα από τοπωνύμια που συνδέονται με τη ζωή των βοσκών του Ψηλορείτη ή μέσα από μύθους και θρύλους που καλούνται να ερμηνεύσουν τη γεωμορφολογία του τόπου, τις σχέσεις μεταξύ των κοινοτήτων ή τιςπίστεις και τις δεισιδαιμονίες των ντόπιων. Παράλληλα, θα μπορούν να κατανοήσουν τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας και την ποιητική των φύλων, με άξονα τις ιστορικές συνθήκες που τα διαμόρφωσαν, αντιλαμβανόμενοι τη διαλεκτική σχέση των κοινωνικών δομών και των συλλογικών νοοτροπιών με το ιδιαίτερο φυσικό περιβάλλον και τις επιμέρους συνθήκες που επικρατούν σ' αυτό. Τέλος, για τους νεότερους σημαντική κρίνεται η ανάδειξη της σημασίας της προφορικότητας ως συστήματος θεώρησης, ερμηνείας και «λόγων» περί του κόσμου για κοινότητες όπως αυτές των βοσκών του Ψηλορείτη, καθώς στις μέρες μας ο «γραπτός πολιτισμός» έχει σαρώσει όλες τις εκφάνσεις της καθημερινότητας, ενώ ιδιαίτερα όσοι ζουν στα αστικά κέντρα αδυνατούν να κατανοήσουν παραδοσιακές μορφές αυτοοργάνωσης και αυτενέργειας εντός μιας κοινότητας, ιδιαίτερα σημαντικές για την επίλυση σύγχρονων κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων.

γ. Συμμετείχε και πώς η κοινότητα στην προετοιμασία της εγγραφής του στοιχείου στο Εθνικό Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς;

- Στο πλαίσιο της προετοιμασίας του φακέλου υποψηφιότητας του στοιχείου στο Εθνικό Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, πραγματοποιήθηκαν προφορικές συνεντεύξεις με βοσκούς του Ψηλορείτη, συνθέτοντας μια πρόταση που συνδυάζει το οπτικοακουστικό υλικό, με αφηγήσεις των ίδιων των πρωταγωνιστών και την επιστημονική

και βιβλιογραφική έρευνα. Μέσα από τις προφορικές συνεντεύξεις, που πραγματοποιήθηκαν στο ίδιο το πεδίο δράσης των βοσκών, τους βοσκοτόπους του Ψηλορείτη, καταγράφηκε η πορεία θεσμών και γνωρισμάτων της βοσκικής/ κτηνοτροφίας στον Ψηλορείτη, όπως η βαρύτητα του *όρκου* (της δέσμευσης ανάμεσα στους βοσκούς) και του *σασμού* (διαμεσολάβησης, διπλωματίας προς την εξομάλυνση ακραίων καταστάσεων), οι επαγγελματικές προοπτικές του χθες και του σήμερα, η σχέση των βοσκών με το φυσικό περιβάλλον, αλλά και μαγικοθρησκευτικές και αποτροπαϊκές πρακτικές, όπως το διάβασμα της κουτάλας και οι γητειές. Η αλληλεπίδραση με τους βοσκούς διαφορετικών, μάλιστα, ηλικιών (από 20 μέχρι 88 ετών) ήταν καθοριστικής σημασίας για την κατανόηση τελετουργιών και πρακτικών, το νόημα και η βαρύτητα των οποίων έχει αλλάξει με το πέρασμα του χρόνου.

- Το συνέδριο Ξερολιθιάς για τη **διαφύλαξη και προστασία των Μιτάτων του Ψηλορείτη**, που έγινε με τη συμμετοχή κτηνοτρόφων, τοπικών μαστόρων καθώς και φορέων της τοπικής κοινωνίας από τις κοινότητες του Ψηλορείτη στις 17,18,19 Σεπτεμβρίου 2021, αποτέλεσε συνάθροιση διαφορετικών ειδικοτήτων πάνω στην ξερολιθική τέχνη τόσο του ίδιου του τόπου όσο και άλλων περιοχών στην Ελλάδα (Τήνος, Άνδρος, Ζαγοροχώρια, Λαγκάδια). Παράλληλα με την αρχή του συνεδρίου, πραγματοποιήθηκε ανοιχτή εκδήλωση στην Πλατεία Αρμί, στα Ανώγεια, προκειμένου να παρουσιαστούν οι προτάσεις για τη δημιουργία εκθεσιακού χώρου στο πλαίσιο του έργου ***«Σχεδιασμός, οργάνωση, παραγωγή και εγκατάσταση έκθεσης ερμηνείας»*** του ***«Κέντρου Προβολής της Κτηνοτροφίας και της Βιοποικιλότητας στο Φυσικό Πάρκο Ψηλορείτη»***.
- Σε συνδυασμό με το **ερευνητικό πρόγραμμα IDAology** και με τη συμμετοχή των Δρ. Άρη Τσαντηρόπουλου (αν. καθηγητή Κοινωνικής Ανθρωπολογίας), Δρ. Νικολακάκη (συνταξιούχου καθηγητή κοινωνικής Ανθρωπολογίας), και της δρ. Εθνολογίας Ανδρομάχης Οικονόμου (ερευνήτριας Α της Ακαδημίας Αθηνών και της ομάδας τοπικής δράσης Androidus Project Tank) πραγματοποιήθηκαν οπτικοακουστικές καταγραφές στο πλαίσιο της μετακίνησης των κοπαδιών και του κουρέματος των ζώων (κουρές) στην περιοχή Βισταγή, Κουρούτες, Αποδούλου του Δήμου Αμαρίου και της οικογένειας των Κωστή και Θωδωρή Πάτενα.
- Τα αποτελέσματα της έρευνας και η διαδικασία κατάθεσης της πρότασης για την εγγραφή του στοιχείου στο Εθνικό Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ελλάδας κοινοποιήθηκε με δελτίο τύπου στα τοπικά και εθνικά ΜΜΕ, καθώς και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης της **Androidus Project Tank**. Μέρος του οπτικοακουστικού υλικού (trailer) με αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις των κτηνοτρόφων είναι διαθέσιμο στο Youtube. Μέσα από την πρώτη αυτή δημοσίευση και με τη γνωστοποίηση της πρότασης δόθηκε η δυνατότητα στην τοπική κοινωνία να διατυπώσει την άποψή της και να

απευθύνει σχόλια στους συντάκτες του Δελτίου Στοιχείου Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ελλάδας (παρακάτω παρατίθενται σχετικά links).

- Στις 11 Μαΐου 2019, πραγματοποιήθηκε στα Ανώγεια, συνάντηση ενημέρωσης - διαβούλευσης με τη συμμετοχή της Αντιπεριφερειάρχη Περιφερειακής Ενότητας Ρεθύμνου κ. Μαίρης Λιονή, του πρ. Αντιπεριφερειάρχη Παιδείας κ. Γ. Παρασύρη, του πρώην Δημάρχου Ανωγείων κ. Μανόλη Καλλέργη, του Δήμαρχου Ανωγείων κ. Σωκράτη Κεφαλογιάννη, του πρ. Δημάρχου Ανωγείων, δασκάλου και πρωτεργάτη στην τοπική λαογραφία και έρευνα του τόπου κ. Γεωργίου Σμπώκου, αντιπροσώπων των βοσκών του Ψηλορείτη και κατοίκων των Ανωγείων. Στη συνάντηση, παρουσιάστηκε η παρούσα πρόταση προς ένταξη, έγινε γόνιμη συζήτηση και κατατέθηκαν χρήσιμα στοιχεία, τα οποία ελήφθησαν υπόψη στην επεξεργασία του Δελτίου Στοιχείου ΑΠΚ.
- Στις 3 Αυγούστου 2019 πραγματοποιήθηκε στα Ανώγεια το [EpimenidisForum](#), στο πλαίσιο του οποίου παρουσιάστηκε στους 200 και πλέον παρευρισκόμενους το βίντεο των συνεντεύξεων των κτηνοτρόφων του Ψηλορείτη, έγινε ενημέρωση για την πρόταση Ένταξης στο Εθνικό Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς και διανομή ενημερωτικών φυλλαδίων, με περιεχόμενο σχετικό με τις ενέργειες και το περιεχόμενο της πρότασης.

8. Διαφύλαξη/ ανάδειξη του στοιχείου

α. Πώς μεταδίδεται το στοιχείο στις νεότερες γενιές σήμερα;

Παρά τους μετασχηματισμούς των κοινωνικοοικονομικών δομών στις κοινότητες των βοσκών του Ψηλορείτη και τη δυναμική της τυπικής εκπαίδευσης στη διαμόρφωση της ταυτότητας των νέων, η προφορικότητα ως συνθήκη μετάδοσης, επικαιροποίησης, αναδιαμόρφωσης και αναδιαπραγμάτευσης της συλλογικής μνήμης των κοινοτήτων είναι ιδιαίτερα δυναμική ακόμη και στις μέρες μας. Οι νεότερες γενιές, μέχρι και σήμερα, μυσούνται στη βοσκική κατά κύριο λόγο βιωματικά, καθώς μεγάλο μέρος των οικογενειών στον Ψηλορείτη ακολουθεί βιοποριστικά τον δρόμο της κτηνοτροφίας. Ο Ψηλορείτης σήμερα συνεχίζει δυναμικά να έχει βοσκούς και δεν παρουσιάζει στοιχεία ερήμωσης των βοσκοτόπων σε ένα μεγάλο μέρος της ορεινής του επιφάνειας από τα Ανώγεια, τα Ζωνιανά και τα Λιβιάδια στη βόρεια κορυφογραμμή μέχρι τη Γέργερη, τα Βορίζα και τις Καμάρες στη νότια κορυφογραμμή. Τα τοπωνύμια και ορωνύμια του Ψηλορείτη αποτελούν σημαντικούς μνημονικούς τόπους της ιστορίας του βουνού, ως πολιτισμικού τοπίου, αναδεικνύοντας τη διαλεκτική σχέση ανθρώπου και φυσικού περιβάλλοντος. Η ίδια, λοιπόν, η καθημερινή διεπαφή των νεότερων με τον τόπο, αποτελεί διαρκή μαθητεία στη μικροϊστορία του, μέσα απ’

τη σχέση των ανθρώπων με σημαντικά σημεία αναφοράς που αποτελούν παράλληλα τοπόσημα των καθημερινών τους δραστηριοτήτων. Άλλωστε, η δυναμική παρουσία τοπωνύμιων που σχετίζονται με τον κτηνοτροφικό βίο και η διάθεση διαφύλαξης και ανάδειξής τους τόσο απ' τους βοσκούς, όσο και από τοπικούς φορείς πολιτισμού και τοπικούς λογίους, αποδεικνύει τη δυναμική παρουσία του κόσμου των βοσκών στις σύγχρονες κοινότητες του Ψηλορείτη, ως συστατικού στοιχείου της τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας.

Παράλληλα, για τις νεότερες γενιές ιδιαίτερα σημαντικός είναι και ο ρόλος της συλλογικής μνήμης και των επιμέρους αναπαραστάσεων της, καθώς μέσα από τις διηγήσεις και τις ιστορίες των ίδιων των βοσκών, στο πλαίσιο των κοινωνικών τους συναναστροφών, επιτυγχάνεται η μύησή τους στην τοπική κοσμοθεωρία του τόπου τους. Έτσι, εκτός απ' τα μιτάτα και τους υπόλοιπους τόπους αναφοράς, που συνδέονται άμεσα με τον κόσμο των βοσκών, οι αφηγήσεις μεταφέρονται σε όλους τους χώρους, που εκτός των άλλων συνδέονται κατά παράδοσιν και με την ανδρική παρουσία, όπως λόγου χάρη τα καφενεία. Οι χώροι αυτοί εκτός από χώροι αναψυχής είναι και τα κατεξοχήν σημεία επιτέλεσης και υιοθέτησης γνωρισμάτων της αρμόζουσας για τις κοινότητες ανδρικής και γυναικείας ταυτότητας αντίστοιχα, κάτι που προκύπτει αυθόρμητα μέσα από την αφήγηση παροιμιών, γνωμικών, ανεκδότων και ευτράπελων διηγήσεων. Άλλωστε, ο κόσμος των βοσκών δεν συνδέεται μόνο με τις αμιγώς κτηνοτροφικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της παραγωγής και των επιμέρους διαδικασιών, αλλά επεκτείνεται σε μια σειρά πολιτισμικών πρακτικών που ταυτίζονται με τους δημόσιους χώρους, όπως τα γλέντια και τα πανηγύρια, που αποτελούν τοπόσημα συμβολικής αναπαραγωγής της κοινότητας, με το τραγούδι και τον χορό να παίζουν καθοριστικό ρόλο στη διάδοση της τοπικής ιστορίας και στη διαμόρφωση ταυτοτήτων. Βέβαια, ο ρόλος των γυναικών, ως μανάδων, γιαγιάδων και αδερφών, είναι εξίσου σημαντικός για τη μαθητεία των νέων, καθώς οι ίδιες αποτελούν τα κύρια πρόσωπα αναφοράς στη γαλούχησή τους εντός του οίκου. Οι ίδιες, μέσα από την αφήγηση μύθων, θρύλων και παραμυθιών, εισάγουν τα παιδιά στην τοπική θεώρηση του κόσμου, προσφέροντας γνώσεις και ερμηνείες για το γεωμορφολογικό ανάγλυφο, τα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος, τη σχέση του ανθρώπου με το θείο και του ιερού με το κοσμικό, αναπαράγοντας, έτσι,πίστεις και συμπεριφορές γύρω απ' το τοπικό αξιακό σύστημα που οφείλουν και οι νεότερες γενιές να ακολουθήσουν.

Οι νεότερες γενιές σήμερα, διατηρούν εθιμικά γνωρίσματα, όπως ο όρκος και ο σασμός, οι ρωτηχτάδες και οι μεσίτες, ως σταθερά μέσα επίλυσης των διαφορών τους, οι οποίες δεν έχουν πάψει να υπάρχουν, αλλά παρουσιάζουν μεγαλύτερη σφοδρότητα σε σχέση με προηγούμενα χρόνια (π.χ. ζωοκλοπή σε επίπεδα εξαφάνισης του κοπαδιού του θύματος). Παρότι υπάρχουν περιπτώσεις κατά τις οποίες κάποιοι βοσκοί απευθύνονται στις επίσημες δομές του κράτους για την εξιχνίαση ζωοκλοπών και την εκδίκαση των υποθέσεων, ο αριθμός αυτών των υποθέσεων είναι πολύ μικρός και συνδέεται συνήθως με ξένα δίκτυα ζωοκλοπών.

Και αυτό, διότι ακόμη και σε τέτοιες περιπτώσεις συνήθως εμπλέκονται οικεία πρόσωπα από τις εν λόγω κοινότητες, οπότε οι βοσκοί προστρέχουν στον οικείο τους πολιτισμικό κώδικα επίλυσης των διαφορών, στον σασμό. Όπως είναι φυσικό, η βοσκή στις μέρες μας βρίσκεται σε ένα μεταίχμιο μεταξύ παράδοσης και νέων στοιχείων, ως απόρροια των σύγχρονων μετασχηματισμών και της ολοένα αυξανόμενης επέμβασης των εθνικών και ευρωπαϊκών πολιτικών στις παραγωγικές δραστηριότητες. Συγκεκριμένα, οι σύγχρονοι βοσκοί, παρότι υιοθετούν τους κώδικες του παρελθόντος σε επίπεδο αξιών και συμπεριφορών, υποστηρίζουν σθεναρά την ανάγκη ακόμα μεγαλύτερου εκσυγχρονισμού στα μέσα παραγωγής (π.χ. αρμεκτικά μηχανήματα αντί αρμέγματος με τον παραδοσιακό τρόπο) και σε κάποιες περιπτώσεις κατασκευή σύγχρονου χώρου διαμονής αντί για ανακατασκευή του παλιού τους μιτάτου, για την καθημερινή τους διευκόλυνση, την εντατικοποίηση της παραγωγής και την επιτυχή προσαρμογή τους στο σύγχρονο ανταγωνιστικό περιβάλλον. Ακόμα και η διαδικασία των κουρών σε μεγάλο μέρος του Ψηλορείτη έχει περιοριστεί αισθητά σε αριθμούς από τη μέχρι πρότινος (10 χρόνια πριν) γιορτή του βοσκού και του προβάτου με 100 καλεσμένους και την αίσθηση ενός θερινού κτηνοτροφικού πανηγυριού, καθώς η αξία του μαλλιού στις μέρες μας είναι μηδαμινή στην αγορά, εξαιτίας των φθηνών εισαγόμενων υφασμάτων και της γρήγορης μόδας.

Κλείνοντας, παρά τη διαρκή βιωματική μαθητεία των νέων στις κοινότητές τους, οι προσπάθειες καταγραφής και μελέτης της τοπικής ιστορίας και λαογραφίας της περιοχής, καθώς και οι εκδοτικές προσπάθειες, αποτελούν εξίσου σημαντικές μορφές διάδοσης της γνώσης των τόπων σε όλες τις ηλικίες, μιας και αποτελούν αφορμές για τη διοργάνωση εκδηλώσεων και παρουσιάσεων με εκπαιδευτικό χαρακτήρα.

β. Μέτρα διαφύλαξης/ανάδειξης του στοιχείου που έχουν ληφθεί στο παρελθόν ή που εφαρμόζονται σήμερα (σε τοπική, περιφερειακή ή ευρύτερη κλίμακα)

Το λαογραφικό έργο σημαντικών τοπικών λαογράφων της περιοχής, όπως οι Γ. Τρούλης, Γ. Σμπώκος, Δ. Παρασύρης, αλλά και το εξίσου σημαντικό επιστημονικό υλικό από το δεκάτομο έργο στο διεθνές συνέδριο «Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα» (ΙΛΕΡ Ρέθυμνο, 2006), αποτελούν μια πρώτη σημαντική προσπάθεια καταγραφής (ακουστικό υλικό, καταγραφές, φωτογραφικό αρχείο, συλλογή αντικειμένων) με χρονικό ορίζοντα τουλάχιστον την τελευταία πεντηκονταετία να συλλεχθούν και να καταγραφούν στοιχεία, μεγάλο μέρος των οποίων έχει πλέον εκδοθεί και βρίσκονται διαθέσιμα για τον καθένα.

Η επανίδρυση της Γεωργικής Σχολής Ασωμάτων στον Δήμο Αμαρίου το 2017 μέσα από τη δημιουργία ενός πρότυπου Ερευνητικού Κέντρου Αιγοπροβατοτροφίας με την

επωνυμία “Δίκτυο Έρευνας και Κτηνοτροφικής Ανάπτυξης Σχολής Ασωμάτων” ή “Σχολή Ασωμάτων” αποτέλεσε σημαντικό βήμα για τη σύγχρονη κτηνοτροφία του Ψηλορείτη.

Συγκεκριμένα, η παραπάνω πρωτοβουλία εγκαινίασε ένα έργο μέσα από τη σύμπραξη Περιφέρειας Κρήτης-Περιφερειακής Ενότητας Ρεθύμνου και Δήμου Αμαρίου, με την αρωγή του Ινστιτούτου Κτηνιατρικών Ερευνών του ΕΛΓΟ “Δήμητρα”. Βασικοί στόχοι του παραπάνω εγχειρήματος είναι η διατήρηση του γενετικού υλικού των ντόπιων φυλών αιγών και προβάτων της Κρήτης, η υλοποίηση ερευνητικών προγραμμάτων για την υποστήριξη του παραγωγικού συστήματος της αιγοπροβατοτροφίας και της μεταποίησης των προϊόντων της και η συνεχής εκπαίδευση των κτηνοτρόφων με στόχο τη διαρκή διάχυση σε αυτούς των νέων τεχνολογικών μεθόδων.

Επιπλέον, η αναγνώριση του Γεωπάρκου Ψηλορείτη ως παγκόσμιου Γεωπάρκου της Unesco το 2015 οδήγησε στη δημιουργία ενός πρώτου πλαισίου θεσμικής συνεργασίας, αντιμετωπίζοντας ως όλον το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον του Ψηλορείτη και των κοινοτήτων της Ίδας. Με τόπο αναφοράς το Γεωπάρκο Ψηλορείτη αναπτύχθηκε μια σειρά πρωτοβουλιών για τη διαφύλαξη και προστασία των μιτάτων και της τέχνης της ξερολιθιάς, ενώ δημιουργήθηκαν fora και εργαστήρια διαλόγου με σκοπό την ανταλλαγή τεχνογνωσίας των ανθρώπων της περιοχής με άλλα Γεωπάρκα ανά τον κόσμο (πχ. πάνω στην τυροκόμηση).

Οι δήμοι που περιβάλλουν το Γεωπάρκο Ψηλορείτη, η Περιφέρεια Κρήτης, το Γεωπάρκο Ψηλορείτη, η ΑΜΚΕ Πολιτιστικής διαχείρισης **Androidus Project Tank**, αποτελούν σταθερούς εταίρους σε πρωτοβουλίες όπως:

- συνέδρια [σε συνεργασία με το Πράσινο Ταμείο για την τέχνη της ξερολιθιάς (1992, 2021), για την προστασία και ανάδειξη των μιτάτων του Ψηλορείτη (2021), Epimenidis Forum (2019), Διεθνές Συνέδριο Εμβληματικών Βουνών της Μεσογείου EmblematicConference (2019)],
- συμμετοχικά εργαστήρια
- ημερίδες
- ερευνητικά έργα (εργαστήρια για την ξερολιθιά στις Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, Κοιν.ΣΕΠ - Ομάδα Ρόδακας), που σχετίζονται με τα τοπωνύμια και την ψηφιακή καταγραφή τους, τα επαγγέλματα και τις τεχνικές (Πρόγραμμα Mingei-ITE),
- προώθηση του εκδοτικού έργου των τοπικών λαογράφων (Διεθνές Συνέδριο Μυλοποτάμου - 2006, Βιβλία Γιώργη Σμπώκου 2010, Μιχάλη Τρούλη 2006),

- ανάδειξη των ποιμενικών δρομολογίων σε μονοπάτια πολιτιστικού τουρισμού (τα μονοπάτια του μύθου Ε4),
- συντήρηση και αξιοποίηση των μιτάτων ως νεότερων μνημείων,
- δικτύωση και αλληλεπίδραση τόσο με την τοπική κοινωνία και ιδιαίτερα τα σχολεία (εκπαιδευτικές εκδρομές, Πρόγραμμα «Γνώρισε τον τόπο σου»), όσο και με αντίστοιχες νησιωτικές ορεινές κοινότητες στον Ελλαδικό και Μεσογειακό χώρο (Interreg Ελλάδα- Κύπρος, Emblematic, Ορέα Κρήτη, Ruritage).

Τέλος, τα φεστιβάλ της περιοχής (Γιορτή τυριού στα Ζωνιανά του Δήμου Μυλοποτάμου, Amari Green Festival στο Δήμο Αμαρίου, Υακίνθια με θέμα “Οι βοσκοί του κόσμου” το 2010 στον Δήμο Ανωγείων και Ηρακλείου) με θεματικές γύρω από τη βοσκή, το φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον, δύνανται να αποτελέσουν σημαντικά σημεία και ορόσημο για την προώθηση και εξωστρέφεια στοιχείων της κτηνοτροφίας προς τα έξω.

γ. Μέτρα διαφύλαξης/ ανάδειξης που προτείνεται να εφαρμοστούν στο μέλλον (σε τοπική, περιφερειακή ή ευρύτερη κλίμακα)

Η προσπάθεια καταγραφής και συλλογής των στοιχείων που συγκροτούν την έννοια της βοσκικής οδήγησε στη δημιουργία του ερευνητικού έργου IDAology, το οποίο με άξονα την διεπιστημονικότητα στοχεύει στην αλληλεπίδραση των ειδικών με τον τοπικό πληθυσμό και στη διάχυση των αποτελεσμάτων στην τοπική και παγκόσμια κοινότητα. Το ερευνητικό έργο IDAology υλοποιείται από την κοινοπραξία: Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας - Πανεπιστήμιο Κρήτης - Androidus Project Tank, υποστηριζόμενο από το πρόγραμμα του Ερευνώ - Δημιουργώ - Καινοτομώ του ΕΣΠΑ - ΕΠΑΝΕΚ.

Την καινοτομία του προτεινόμενου έργου υποστηρίζουν και οι θεματικοί άξονες της έρευνας πεδίου. Συγκεκριμένα, αναγνωρίζοντας την πολυλειτουργικότητα και πολυπλοκότητα της βοσκικής/ ποιμενικής δραστηριότητας, καθώς και την αλληλεπιδραστική σχέση τους με τη μορφολογία του Γεωπάρκου Ψηλορείτη, η έρευνα πεδίου θα στηριχθεί σε 4 θεματικούς άξονες και 3 μελέτες περίπτωσης (casestudies):

1- Η βοσκή και το τοπίο: ο συγκεκριμένος άξονας στηρίζεται στην παραδοχή ότι η σχέση ανθρώπου - φύσης είναι διαλεκτική.

2- Η ηθική και το πνεύμα της βοσκικής: ο άξονας αυτός στηρίζεται στην παραδοχή ότι ο άνθρωπος ‘επενδύει’ την ύλη με νοήματα και αξίες, και συνεπώς διαμορφώνει μαζί της μια σχέση κοινωνικά, ιστορικά και πολιτισμικά εμπλαισιωμένη.

3- Ιερό, τελετές και εορτές: ο εν λόγω άξονας εκκινεί από τη διαπίστωση της σημαντικότητας της σχέσης μεταξύ ιερού/ μεταφυσικού και εγκόσμιας ηθικής, καθώς εθιμικές πρακτικές οργανώνουν τον αγροτο-κτηνοτροφικό χρόνο και συγκροτούν ιστορικά, πολιτισμικά και κοινωνικά τον χώρο των κοινοτήτων. Θα μελετηθούν πρακτικές όπως: πανηγύρια Αγίων, ο σασμός (διαδικασία επίλυσης διαφορών), ο όρκος (πρακτική επιβεβαίωσης αμφισβητούμενου λόγου) και το χειροτόνημα (διαβατήρια τελετή στη μύηση της βοσκικής). Ως κεντρικής σημασίας εορτή θα μελετηθεί η κουρά (κόψιμο του μαλλιού των ζώων ενόψει του καλοκαιριού και εορτή υποδοχής των βοσκών από τα μέρη όπου ξεχειμάζαν).

4- Αναπαραστάσεις του βιώματος της βοσκικής στην τέχνη/ τεχνουργία: η συγκεκριμένη θεματική εστιάζει στην αναπαράσταση και έκφραση του βιώματος της βοσκικής στην τέχνη και την τεχνουργία, π.χ. μουσική, υφαντική. Έμφαση θα δοθεί στις πρακτικές κατασκευής μουσικών οργάνων και στη μεταβίβαση της υφαντικής τεχνικής.

Επιπλέον, οι παρακάτω πρωτοβουλίες αποτελούν έναν πρώτο οδικό χάρτη δράσεων με κοινό άξονα τη βοσκική του Ψηλορείτη και τις προεκτάσεις της σε σχέση με το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον και κυρίαρχο γνώμονα την αλληλεπίδραση ανάμεσα στις τοπικές κοινωνίες, τους stakeholders της περιοχής και τους επισκέπτες του ορεινού όγκου:

1. Αρχικά η δημιουργία Κέντρου Προβολής Κτηνοτροφίας και Βιοποικιλότητας του Φυσικού πάρκου Ψηλορείτη ως έργο από το πρόγραμμα Φιλόδημος II, το οποίο είναι σε φάση υλοποίησης με ορίζοντα παράδοσης το 2023 και φιλοδοξεί να φιλοξενήσει διαδραστική έκθεση σχετικά με το ποιμενικό βίωμα και την κτηνοτροφία της περιοχής.

Το κέντρο έχει στόχο να αναδείξει τη στενή και διαχρονική σχέση του ανθρώπου με τη Φύση και να καταδείξει μια **μακρόχρονη παράδοση** στην περιοχή του **Ψηλορείτη**. Παράλληλα στοχεύει στο να συνδυάσει δύο φαινομενικά αντιφατικές έννοιες, την **κτηνοτροφία** και τη **βιοποικιλότητα**, στο πλαίσιο της υποστήριξης και προώθησης μιας ιδιαίτερα **σημαντικής παραγωγικής δραστηριότητας** και της προστασίας και διαχείρισης της φύσης στην οποία στηρίζεται η παραγωγή.

2. Το υπό επεξεργασία εθνογραφικό ντοκιμαντέρ με θεματική τον Όρκο των Βοσκών του Ψηλορείτη με επίκεντρο την Ι.Μ.Δισκουρίου στον Δήμο Μυλοποτάμου και τα χωριά της ορεινής κορυφογραμμής του Ψηλορείτη υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού και της Διεύθυνσης Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, αποτελεί μια σύγχρονη προσέγγιση κατανόησης των μηχανισμών άγραφου δικαίου, οι οποίοι ενυπάρχουν εντός των ποιμενικών ομάδων διατηρώντας ακόμα ενεργό ρόλο στην επίλυση ζητημάτων ανάμεσά στις σχέσεις τους.

3. Μέτρα διαφύλαξης και προστασία των ξερολιθικών κατασκευών σε ευρύτερο γεωγραφικό άξονα μέσα από το συνέδριο ξερολιθιάς και τη συμμετοχή των τοπικών κοινωνιών, τη συνδιοργάνωση με βοσκούς του Ψηλορείτη (Σύλλογος Κτηνοτρόφων Ανωγείων και Γαλακτοκομικός Συνεταιρισμός Μυλοποτάμου) και την αλληλεπίδραση με μαστορες της περιοχής (Ρόδακας ΚΟΙΝ.Σ.Επ., Μαργαρίτες Μυλοποτάμου).
4. Επιπλέον, έχουν ήδη ξεκινήσει πρωτοβουλίες σε επίπεδο δήμων, της ομάδας τοπικής δράσης **Androidus Project tank** υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού ως προς τους τρόπους αξιοποίησης εγκαταλελειμμένων ξερολιθικών κτισμάτων του Ψηλορείτη (μιτάτων), ως τόπων καλλιτεχνικής δημιουργίας για σύγχρονους καλλιτέχνες και καταγραφή της δραστηριότητάς τους με τη χρήση τεχνολογιών αιχμής στο πλαίσιο αξιοποίησής τους, ως σημεία ενδιαφέροντος του βουνού. Η ξερολιθιά του Ψηλορείτη έχει σημασία να αξιοποιηθεί στο πλαίσιο δράσεων πολιτιστικού τουρισμού, με την τοπική αυτοδιοίκηση να έχει ενεργό ρόλο στον σχεδιασμό και τη στήριξη της αποκατάστασής τους ως μάρτυρες μνήμης της πολιτιστικής μας κληρονομιάς.
5. Μια σημαντική πρωτοβουλία σε επίπεδο παραγωγικού μοντέλου και ανασυγκρότησης αποτελεί η δημιουργία πρότασης για την ανάπτυξη της τυροκομίας της περιοχής με πρωτοβουλία του αναπτυξιακού οργανισμού Ψηλορείτη (ΑΚΟΜΜ ΨΗΛΟΡΕΙΤΗΣ ΑΑΕ ΟΤΑ), η οποία βρίσκεται σε κατάσταση υλοποίησης. Σκοπός του έργου είναι η σε βάθος ποσοτική και ποιοτική ανάλυση των δεδομένων που αφορούν τον κλάδο της τυροκομίας στην ευρύτερη περιοχή του Γεωπάρκου του Ψηλορείτη, συμπεριλαμβάνοντας την πρωτογενή πηγή του, την κτηνοτροφία, η αναγνώριση των προβλημάτων αλλά και των πλεονεκτημάτων και ευκαιριών όλου του παραγωγικού συστήματος της αιγοπροβατοτροφίας και της μεταποίησης του γάλακτος, καθώς και η κατάθεση και τεκμηρίωση συγκεκριμένων προτάσεων για την ανάπτυξη του κλάδου της τυροκομίας και γενικότερα της αιγοπροβατοτροφίας σε τομείς που περιλαμβάνονται και στη Στρατηγική Έξυπνης Εξειδίκευσης της Περιφέρειας Κρήτης.
6. Τέλος, η πρόταση για την καταγραφή των υφάντρων/ υφαντρών του Ψηλορείτη, οι περιοδικές εκθέσεις σε σχέση με την υφαντική τεχνική και τα μοτίβα της, καθώς και η διοργάνωση σεμιναρίων για την εκμάθηση και αναβίωση της υφαντικής τόσο ως τέχνης όσο και ως μορφής γυναικείας επιχειρηματικότητας στους Δήμους Μυλοποτάμου, Μαλεβιζίου και Ανωγείων, αποτελεί μια υπό σχεδιασμό δράση σε συνεργασία με το Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας και το Πανεπιστήμιο Κρήτης.

9. Βασική Βιβλιογραφία

1. Albaough, L. G., & Soule, G. (1997). *Κρήτη υποδειγματική έρευνα, 1948-1957 Γεωργία - Κτηνοτροφία, Βιομηχανία, Διατροφή, Συγκοινωνίες, Υγεία Κατοικία δια τας υπανάπτυκτους περιοχάς* (μτφρ. Γ. Παυλίδης). Αθήνα: Τροχαλία.
2. Αλεξάκης, Ε. Π. (2015). *Λαογραφία ή Ανθρωπολογία Οίκοι; Ζητήματα μεθόδου και θεωρίας*. Αθήνα: Ηρόδοτος.
3. Αυδίκος, Ε. (Επιμ.). (2007). *Κρήτη: Λαϊκός Πολιτισμός: Τοπικότητες, Αντιστάσεις, Μεταβολές, Συνθέσεις*. Αθήνα: Ταξιδευτής.
4. Cambell J K.Honour, (1964) *Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford University Press (November 15, 1973)
5. Faure, P. (1976). *Η καθημερινή Ζωή στην Κρήτη τη Μινωική Εποχή*. (μτφρ. Ε. Αγγέλου). Αθήνα: Ωκεανίς.
6. Herzfeld, M. (2012). *Η ποιητική του ανδρισμού: Ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης*. (Επιμ. Ν. Κιοσέογλου, Ε. Παπαταξιάρχης). (μτφρ. Μ. Καστανάρα). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
7. Καλομοίρης Γεώργιος. (2019). Οι άγραφοι Θεσμοί και τα Εθιμικά γνωρίσματα των βοσκών του Ψηλορείτη. Προφορική ανακοίνωση στο 5ο Συνέδριο Εσδιαποκ Πολιτιστική κληρονομιά και τοπικές κοινωνίες: Ζητήματα συμμετοχής, συνεργασίας και συν-διαχείρισης (Αθήνα 22-23 Νοεμβρίου 2019).
8. Καλομοίρης Γεώργιος. (2019) Ο Ψηφιακός κόσμος του Ψηλορείτη μέσα από τις ψηφίδες της βοσκικής και του κόσμου των βοσκών.<http://www.androidus.gr/gr/o-ψηφιακός-κόσμος-του-ψηλορείτη-μέσα-από-τις-ψηφίδες-της-βοσκικής-και-του-κόσμου-των-βοσκών>.
9. Καστροφύλακας, Π., Πανοπούλου, Α., & Χάνδακας, Ν. (Επιμ.). (2015). *Πράξεις 1558-1559, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Τμήμα Νεοελληνικών Ερευνών (ΚΝΕ), Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών (ΙΙΕ), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (ΕΙΕ)*.

10. Kyriakidis, E. (2010). Collectors as stakeholders in Mycenaean governance: Property and relations between the ruling class and the state. *Cambridge Classics Journal*, 56(1), 140-177.
11. Μαντζαρίδης, Γ. (2004). *Χριστιανική ηθική II Άνθρωπος και Θεός, Άνθρωπος και συνάνθρωπος, Υπαρξιακές και βιοηθικές θέσεις και προοπτικές*. Θεσσαλονίκη: Πουρνάρας.
12. Μανούσος, Ο. (2007). *Οι παλαιοί Ανωγειανοί: Τρόπος ζωής και αγώνες κατά της Τουρκοκρατίας*. Αθήνα: Anubis.
13. Μουρέλλος, Γ. (1963). *Κρητική ψυχή*. Αθήνα: Παγκρήτιος Ένωσις.
14. Νιτσιάκος, Β (2016, επανέκδοση). *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*, Εκδόσεις Ισνάφι.
15. Ντάτση, Ε. (1999). *Πολιτισμική Ηγεμονία και Λαϊκός Πολιτισμός: Ο ετεροχρονισμένος διάλογος του Ιερομόναχου Κοσμά και του αγωνιστή Μακρυγιάννη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
16. Παπαδάκης, Μ. (1981). Η Μονή Διοσκουρίου. *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*. τ. 23 (σ. 163).
17. Πετράκης, Γ (2015). *Τα Μιτάτα της Νίδας στον Ψηλορείτη, η απεικόνιση του μύθου και της ιστορίας στις οροπέδιες αρχιτεκτονικές της Νίδας*, εκδόσεις Δήμος Ανωγείων, Ηράκλειο.
18. Προμπονάς, Ι. Κ. (1972). Η επιβίωση του ονόματος του Διός εις όρκον και επίκλησιν εν Κρήτη. Πλάτων: Δελτίον της Εταιρείας Ελλήνων Φιλολόγων. τ. 24 (σ. 60-75).
19. Rackham, O., & Moody, J. (2004). *Η δημιουργία του Κρητικού τοπίου*. (μτφρ. Κ. Σμπόνιας). Ηράκλειο: ΠΕΚ.
20. Σακελλαράκης, Γ., & Σαπουνά-Σακελλαράκη (2010). *Ιδαίο Άντρο: το σπήλαιο του Δία και οι θησαυροί του*. Αθήνα: Μίλητος.
21. Σμπώκος, Γ. (2015α). *Η Ποιμενική Ζωή των Ανωγειανών*. Ανώγεια.
22. Σμπώκος, Γ. (2015β) *Οι τόποι μας διηγούνται την Ιστορία τους*. Ανώγεια.
23. Σμπώκος, Γ. (2015γ). *Τα Μιτάτα των Ανωγειανών*. Ανώγεια.
24. Σμπώκος, Γ. (2015δ). *Το Ανωγειανό Αόρι*. Ανώγεια.
25. Σταυρακάκη, Γ. (1966). Τοπωνυμικά. *Κρητική Εστία*. τ. 161 (σ. 232). Χανιά.
26. Συρμακέζης Κ, (1988) *Τα μιτάτα της Κρήτης*, Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας.

27. Τουλούμης, Κ. (1994). *Το πλεόνασμα στην προϊστορία και η αρχαιολογία της αποθήκευσης*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ. Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
28. Τσαντηρόπουλος, Α. (2004). *Η Βεντέτα στη σύγχρονη ορεινή Κρήτη*. Αθήνα: Πλέθρον.
29. Τσαντηρόπουλος Α. (2006). *Σχέσεις και ομάδες συγγένειας στο σύγχρονο πλαίσιο. Η περίπτωση της ορεινής Κρήτης*. Εθνολογία : περιοδική έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Εθνολογίας ; Vol.12, No.1. (σ. 5-48)
30. Τσαντηρόπουλος Α. (2019). Διαπροσωπικές διαφορές και συγκρούσεις μεταξύ ανδρών ενώπιον του λόγου που μετράει, μια ανθρωπολογική προσέγγιση του «σασμού» (συμβιβασμού) στη σύγχρονη Κρήτη. *Ανδρισμοί, αναπαραστάσεις, υποκείμενα και πρακτικές από τη Μεσαιωνική μέχρι τη σύγχρονη περίοδο*. (Συλλογικός τόμος). Δήμητρα Βασιλειάδου, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός (επιμ). Αθήνα: Gutenberg. (σ. 169-196)
31. Τσαγράκης, Α. (2013). *Γεωργία και κτηνοτροφία στο προϊστορικό Αιγαίο: Οι πληροφορίες από τις προϊστορικές γραφές*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
32. Τζιφόπουλος, Ι., & Γαβριλάκη, Ε. (Επιμ.). (2006). *Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα ως σήμερα. Περιβάλλον, Αρχαιολογία, Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνιολογία*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Πάνορμο 24-30 Οκτωβρίου 2003), Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου.
33. Ψιλάκης, Ν. (2002). *Μοναστήρια και Ερημητήρια της Κρήτης*. Ηράκλειο: Καρμάνωρ.

β. Χάρτες

γ. Οπτικά και ακουστικά τεκμήρια:

Στην παρούσα φάση το οπτικοακουστικό υλικό προέρχεται από περιπτώσεις των κτηνοτρόφων από τις ορεινές περιοχές των Δήμων Ανωγείων, Μυλοποτάμου, Μαλεβιζίου και Αμαρίου.

Η συνεισφορά του ερευνητικού προγράμματος IDAology συνέβαλε στο να παραχωρηθούν καταγραφές και οπτικοακουστικό υλικό σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο γεωγραφικό εύρος, που να περιλαμβάνει και τους ανωτέρω Δήμους και εν συνεχεία περιοχές από τους δήμους Γόρτυνας και Φαιστού.

Στόχος είναι η καταγραφή να επεκταθεί σε ανθρώπους και κοινότητες, ώστε μέχρι το 2023, στο πλαίσιο εκπόνησης του ερευνητικού προγράμματος, να έχει υλοποιηθεί ένα αποθετήριο πάνω στη βοσκή του Ψηλορείτη και το ποιμενικό βίωμα, το οποίο θα μπορεί να συνδεθεί με τον Εθνικό Κατάλογο και την επικαιροποίηση του παρόντος στοιχείου Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς.

Τα βασικά ποιοτικά κριτήρια στις συνεντεύξεις που διενεργήθηκαν είναι το ηλικιακό (από τον νεοεισερχόμενο βοσκό 22 ετών μέχρι τον απόμαχο της βοσκικής, που δεν ασκεί πλέον λόγω ηλικίας την κτηνοτροφία βρισκόμενος σε ηλικία 88 ετών), της γεωγραφικής κατανομής (σε όλο το εύρος της σημερινής επικράτειας του Γεωπάρκου Ψηλορείτη) και της οικογενειακής διαφοροποίησης (κάθε βοσκός και από άλλη οικογένεια). Μέσα από τις συνεντεύξεις και καταγραφές που έχουν το ίδιο θεματικό πλαίσιο, έγινε προσπάθεια να καταγραφεί η εξελικτική πορεία πολιτιστικών στοιχείων και γνωρισμάτων της βοσκικής/κτηνοτροφίας στον Ψηλορείτη, όπως η βαρύτητα του όρκου και του σασμού (διαμεσολάβησης, διπλωματίας προς την αποφυγή ακραίων καταστάσεων), οι επαγγελματικές προοπτικές του χθες και του σήμερα, η εγγύτητα στη φύση και τα φυσικά φαινόμενα, αλλά και σύμβολα ιδιοκτησίας και πρακτικές, όπως το διάβασμα της κουτάλας και οι γητιές για τα πρόβατα.

Οι βοσκοί που επιλέχθηκαν με την πλήρη συναίνεσή τους ως πληροφορητές για τις ανάγκες καταγραφής είναι οι εξής:

- Κώστας Πάτενας , ετών 27, περιοχή Μπισταγιανά Σώπατα, Βισταγή Αμαρίου
- Θοδωρής Πάτενας, ετών 55, περιοχή Μπισταγιανά Σώπατα, Βισταγή Αμαρίου
- Ευριπίδης Κουτάντος, ετών 24, περιοχή Αξός Μυλοποτάμου
- Δημήτρης Παρασύρης, ετών 51 περιοχή Ζωνιανό Αόρι, Ζωνιανά Μυλοποτάμου
- Μανόλης Παρασύρης (Δάσκαλος) ετών 86, Περιοχή Κουμί - Ζωνιανό Αόρι
- Αριστείδης Νύχταρης ετών 77, περιοχή Λιβαδιώτικο Αόρι, Λιβάδια Μυλοποτάμου
- Μανολης Νύχταρης, ετών 40, περιοχή Λιβαδιώτικο Αόρι, Λιβάδια Μυλοποτάμου
- Γιάννης Παντερής, ετών 50, περιοχή Έβδομος, Γωνιές Μαλεβιζίου

Επίσης οι παρακάτω πληροφορητές είχαν συμμετάσχει σε μια εθνογραφική προσέγγιση καταγραφής το 2019 για την περιοχή των Ανωγείων:

- Ανδρέας Σμπώκος, ετών 26, περιοχή Ασφενταμόπουπα, 1210μ. υψόμετρο βοσκότοπου
- Δημήτριος Καλλέργης, ετών 32, περιοχή Κουτσιά, 1320μ. υψόμετρο βοσκότοπου
- Μανώλης Σκουλάς, ετών 42, περιοχή Ρούσο λάκκος, 1050μ. υψόμετρο βοσκότοπου
- Γιώργος Σκανδάλης, ετών 57, περιοχή 1150μ. υψόμετρο βοσκότοπου
- Εμμανουήλ Χαιρέτης, ετών 75, περιοχή Πάνω Αμπέλια, 900μ. υψόμετρο βοσκότοπου
- Χαράλαμπος Μανουράς, ετών 88 περιοχή Κορίτσι, 1400μ. υψόμετρο βοσκότοπου

Αποσπάσματα των συνεντεύξεων:

- https://www.youtube.com/watch?v=O4IE3_YL9Sg

δ. Διαδικτυακές πηγές (υπερσύνδεσμοι)

Γεωπάрко Ψηλορείτη:

<https://www.psiloritisgeopark.gr/>

ΟΙΚΟΜ, Κέντρο Προβολής Κτηνοτροφίας και Βιοποικιλότητας

Ψηλορείτη: <https://www.oikom.gr/el/kentro-provolis-tis-ktinotrofias-kai-tis-viopoikilotitas-sto-fysiko-parko-psiloreiti>

Ο Πέτρινος κόσμος της Ίδης:

<https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/80-6.pdf>

Τα μιτάτα του Ψηλορείτη:

<http://anogia2014.dev.edu.uoc.gr/tradition/mitata/mitata.html>

Ο Όρκος στον Άγιο Αρχιστάτηγο: <https://agonaskritis.gr/%CF%80%CE%B5%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%BD%CE%B1-%CF%87%CF%81%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%B1-%CF%83%CE%B5-%CF%80%CE%B5%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%BD%CE%BF-%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%BF-%CE%BF-%CF%8C%CF%81%CE%BA%CE%BF%CF%82-2/>

Η ανωγειανή υφαντουργία:

<http://anogia2014.dev.edu.uoc.gr/tradition/anogians-art/woven.html>

Τα ξωκλήσια του Ψηλορείτη:

<http://anogia2014.dev.edu.uoc.gr/civilaziation/churches-nida/churches.html>

Οι βοσκοί του Ψηλορείτη:

<http://anogia2014.dev.edu.uoc.gr/tradition/circle-of-life/shepherds.html>

Ο Σασμός:

1. <https://www.kathimerini.gr/772656/gallery/epikairothta/ereynes/oi-symfiliwtes-ths-ventetas-sthn-krhth>
2. <https://e-mesara.gr/istorikos-sasmos-st-anogeia-i-eythyni-ton-anogeianon-gia-tin-pragmatosi-toy/>
3. Ψιλλάκης 2008, Σταυρακάκης 1966 <http://www.karmanor.gr/el/article/agios-georgios-kai-dias-mazi>

Androidus Project, Α' συνάντηση Διαβούλευσης:

1. <http://www.androidus.gr/gr/ολοκληρώθηκε-η-α-φάση-διαβούλευσης>

2. <https://cretedoc.gr/rethymno-tha-quot-milisei-quot-o-psiloreitis-gia-tin-ayli-toy-politistiki-klironomia-me-ethnika-gnorismata-agrafoys-kodikes-kai-thesmoys/>

11.Στοιχεία συντάκτη του Δελτίου

Όνομα: Καλομοίρης Γεώργιος

Ιδιότητα: Υποψ. Διδάκτωρ Ανάπτυξης μεθοδολογίας Πολιτιστικού Σχεδιασμού σε ζητήματα Πολιτισμικής Δημοκρατίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου , Αρχαιολόγος – Πολιτιστικός Διαχειριστής, Επιμελητής του πολιτιστικού Δικτύου **Androidus Project Tank- Αργαστήρι Πολιτισμού - Καινοτομίας Έρευνας.**

e-mail: kalomoiris@androidus.gr&Info@androidus.gr

Όνομα: Γεροντή Μαρίνα

Ιδιότητα: Σύμβουλος Επικοινωνίας - Πολιτιστική Διαχειρίστρια

e-mai: geronti@androidus.gr&Info@androidus.gr

Επιστημονικοί Συνεργάτες:

- Αριστείδης Τσαντηρόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης στο Γνωστικό Αντικείμενο «Κοινωνική Ανθρωπολογία»
- Θάνος Κώτσης, υποψ. Διδάκτωρ Λαογραφίας και Ανθρωπολογίας

Συντακτική και Ερευνητική Συνεισφορά: Φασουλά Γ. Μαρία– Πολιτισμολόγος,

Δημήτρης Καλλέργης- Κτηνοτρόφος-βοσκός Ψηλορείτη, Κατερίνα Καλομοίρη, φιλόλογος

γ. Τόπος και Ημερομηνία Σύνταξης του Δελτίου

Ανώγεια Ρεθύμνου, 30/9/2021

12. Τελευταία συμπλήρωση/επικαιροποίηση του Δελτίου